

રા. સા. મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરી.

ઉમર ૯૦ વર્ષ

૩૬૩૩

રાવસાહેબ મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરીનું

સંક્ષેપ જીવન ચરિત્ર.

(ચિત્રસહિત).

રચનાર

ચુનીલાલ બાપુજી મોદી.

—૦૦૧૦૦—

एकेनापि सुवृक्षेण, पुष्पितेन सुगन्धिना ।
वासितं तद्वनं सर्वं, सुपुत्रेण कुलं यथा ॥

મુંબાઈ:

“ નિર્ણયસાગર ” પ્રેસમાં છાપ્યું.

સને ૧૮૮૮.

કીર્મત આડ આના,

મેહેરખાન રાવસાહેબ,

મહીપતરામજી રૂપરામજી. સી. આઈ. ઈ.

ઈત્યાદિ. ઈત્યાદિ.

આપ ગુર્જર પ્રજામાં કેલવણી શ્રેલાઈને તેમની ઉન્નતિ થવામાટે મન, વાચા અને કર્મવડે રાત્રદિવસ પરિશ્રમ કરોછો. તથા દેશહિતના પ્રત્યેક રૂડા કામમાં ઉદ્યોગ, આગ્રહ અને ઉત્સાહથી મંડયા રહોછો. એ જોઈને ગરીબસ્થીતિના પાણુ દેશહિતની લાગણી રાખનારનું મન આપના તરફ ભક્તિભાવથી ઉભરાઈ જાયછે. તે ઉભરો પ્રત્યક્ષ અતાવી શકાતો નથી. પાણુ તેની ચતુર્કિચિત નિશાની દાખલ આપના એક સ્નેહી—સદ્ગૃહસ્થનું સંક્ષેપ ચરિત્ર અર્પણુ કરું છું.

સુરત,
તારી. ૧-૧૨-૮૮ }

દેશભક્તિમાં લીન થએલો
વિનયાવનત સેવક,
ચુનીલાલ આપુજી મોદી.

મૂચના.

મિત્રને પ્રસ્તાવનાની જરૂર નથી. તેથી માથા કરતાં પા-
ધડી મોટી જેતું કરીને પ્રસ્તાવનાની જરૂર નેતો નથી. પણ
પ્રેમી માણસને પોતાનો પ્રીતિપાત્ર પદાર્થ થવાથી દુર થએલો
નેવો ગમતો નથી. તથાપિ કાળે કરીને તેમ થાયછે તો અરૂંઠ
ત્યારે માણસ માત્ર તેની પ્રતિમા કે ચિત્ર પોતાની પાસે રા-
ખેછે. તેમજ આ રાવસાહેબ મોહનજાણી ઉપર આપણે અથા
અપૂર્વ પ્રેમભક્તિ ધરાવીએ છીએ. તે આપણાથી હંમેશના
છુટા પડ્યા છે. તો તે પ્રત્યક્ષ નહિ તો તેમની છબી અને
હકીગતથી આપણા મનને કંઈક સંતોષ વળે એવા હેતુથી ક-
લમ દ્વારાએ બહાર પડેલો મારા ભક્તિરસનો ઉભરો મારા શિ-
ક્ષાનામીઓની સેવામાં રજુ કરતાં આશા રાખું છું કે તેઓના
મનનો કંઈ અભિલાશ પાર પડેલો નેહ. સંતોષ પામશેજ.

સાધારણ રીતે એવો રીવાજ છે કે, દુનીયાં છોડી ગએલા
પુરોનાં ચરિત્ર લખાય છે, પણ આ મેં આપણા વચ્ચે હ-
રતા ફરતા પુરૂષનું ચરિત્ર લખ્યું છે. તે મારા વિચારપ્રમાણે
તો મૃત્યુ પુરૂષના ચરિત્ર કરતાં એ વિંપશ મહત્વનું છે. કાર્ણ-
પણુ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ નેવી અને ચિત્રમાં નેવી, એમાં તફાવત
છે. તેજ વાત આમાં છે. મહાત્માના મરણ પછી તેણે ક-
રેલાં કામોનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તથા તેણે મેળવેલા
અનુભવ અને તેને સંસારમાં વાગેલી ઠોકરોની તપાસ કરીએ
છીએ. પણ તેનો વ્રતનો મળેલો અનુભવ કહી દેખાડવાને
તે હાજર હોતો નથી. પણ તેનું કંઈ છવતા પુરૂષનું નથી
હોતું, તેનો અનુભવ ચરિત્રમાં લખ્યાપ્રમાણે પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમંત
હોય છે. વળી તેણે કરેલી અથવા કરેછે તે કૃતિ તેના વર્તનમાં

રોજનુ પ્રતિબિંબ છે. વળી તેમાંનું એકાદ ન સમજાય એવું હોય તો તે સમજાવવાને પેલો ચરિત્રનાયક હાજર છે. સિવાય તેના દરેક વર્તન તથા સગા સ્નેહીઓને આપેલી સલાહ, મસલત ઇત્યાદિ અનેક લાભો પણ પ્રત્યક્ષ છે. એ ઉપરથીજ જીવતા પુરુષનાં ચરિત્ર આ દુનિયા છોડી ગએલા પુરુષોનાં ચરિત્રો કરતાં વધારે મહત્વનાં છે. એમ કોઈપણ કળૂણ કરશેજ. એમ મનમાં લાવીને આ આપણા રાવસાહેબનું સંક્ષેપ ચરિત્ર એમના સ્નેહીઓ અને ભક્તોની હજુરમાં મુકું છું.

આ નાનું પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં ભક્તિભાવ સિવાય બીજો કશો સ્વાર્થ નથી. આ સુશીળ ગૃહસ્થની કાયમની યાદગારીનું દ્રંડ કરવાની આપણે ઉપરી સાહેબ પાસે પરવાનગી માગી હતી. પણ સરકારનાલીધે ઠરાવને મનાઈ હુકમ આવવાથી તે કામ બંધ પડ્યું તો હવે આ પુસ્તકમાંથી જે દ્રંઈ નફો થશે તે એમની કાયમની યાદગારીના દ્રંડમાં નાખવાનો છે. માટે દરેક એમને ચાહનારા ગૃહસ્થની ફરજ છે કે પોતાથી બંને તેટલી વધારે પ્રતો ખપાવી કે ખરીદ કરીને મજકુર દ્રંડમાં વધારો કરવો.

લા. કર્તા.

રાવસાહેબ મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરી.

જે પુરૂષના કુટુંબ સાથેજ નામદાર ઇંગ્લેન્ડસરકારે આ દેશમાં સ્થાપેલું કેળવણીખાતું લગભગ અરધી સદી કરતાં વધારે મુદતસુધી સંબંધ ધરાવતું હોય તેવા પુરૂષનું ચરિત્ર આ દેશના કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ છે, એમ કહીશું તો તે ખોટું નહીં કહેવાય. અને તે કેળવણીની અસરથીજ પ્રજાના સંસાર, વ્યવહાર, રીતભાત, વેપાર, રોજગાર, અને પૈસા તથા ધર્મસંબંધી બૃદ્ધાંજ રૂપો પકડેલાં આપણે જોઈએ. તેવા પુરૂષની સંક્ષિપ્ત હકીકત અમારા વાંચક વર્ગની સમક્ષ ધરવાની આ તક અમે હાથ ધરીએ છીએ.

ઈસવીસનના સત્તરમા સંક્રામાં અમદાવાદમાં મુસલમાનો અને મરેઠાઓ વચ્ચે રાજ્ય કોલથી ધાંધલ મચી રહ્યું હતું. તેમાં ચાલી રહેલી લૂટફાટમાં ગરીબ પ્રજાની પાંચમાલી થતી હતી. તેમાંથી ઉગરવાનેમાટે કેટલાએક નરમ સ્વભાવના વેપારીઓ એ શેહેર છોડી દઈને પોતાનો ધંધોરોજગાર ચાલતાં સુખશાંતિમાં રહેવાસાડ્યાં જઈ વસતું તેના વિચારમાં પડ્યા હતા. તેમાં એક જીવણદાસ ઝવેરી નામે મોઢ વાણિયાના મનમાં આવ્યું કે, આપણે ભરૂચ શેહેરમાં જઈ વસવું, કારણ કે એકવાર જત્રામાં જતાં તેણે જોયું હતું, વળી એક આરબ વેપારીથી તેના જાણવામાં આવ્યું હતું, એ શેહેર આજ સવાબેહજાર વરસ થયાં વેપારના કામમાં મશહુર છે, ત્યાં ગ્રીક અને રોમન કોકોનાં વેપારી વહાણો દરવરસ પંચાવનલાખ રૂપીઆનો માલ ખરીદ કરી જતાં હતાં.

તેમાં કીંમતી ઝવાહિરો પણ હતાં* પોતે ઝવેરી હોવાથી આ શહેરમાં આવી રહ્યા.

એની પાંચમી પેઢીએ ગીરધરભાઈ થયા તેમની સ્થિતિ ધણી ગરીબ હતી. એ વેળાએ ભરૂચ સિંધીઆ સરકારને તાબે હતું. અને તેમની તરફથી પ્રખ્યાત લલ્લુભાઈ નામનો એમનીજ ન્યાતનો વાણીઓ ઈન્સદારી કે વહીવટદારપણાથી હકૂમત ચલાવતો હતો. તેની તરફનો એક કારભારી કુરળનો અમલદાર હતો. તેનીપાસેથી આ ગીરધરભાઈ દરરોજ ચાર આનાની બદામો લાવીને કતોપોરના બજારમાં વેચી તેમાંથી એ ત્રણ આના પેદા થતા તેવડે પોતાનો ચુબરો

* પ્લીનીનામે એક વિદ્વાન ગ્રંથકાર ત્યાંના વેપારમાટે આપ્રમાણે લખે છે જે “ ભરૂચના બંદરોમાં ગ્રીક અને રોમનલોકોના મોટાં વહાણો વેપારસાથ આવતાં હતાં. દરવરસ હિંદુસ્તાન આ માર્ગે પાંસેકલાખ સેન્ટર (એકબીલિયન નાણું) ની કીંમતનો માલ પશ્ચિમના રાજ્યમાં જતો હતો. એનગદીથી તેઓ આ દેશની જાણુસો ખરીદ કરી પોતાના દેશમાં લઈ જતા, અને તેમાં સોગણુ નફો મેળવતા હતા. આ દેશમાંથી તેઓ ગળી, સ્ફાટિક, તાંબું, લોહખંડ, કીંમતી ઝવાહિરો, તલનું તેલ, રૂ, સુતર, સુતરનાં લૂગડાં, રેશમ, રેશમી લૂગડાં, શાકર, વંશલોચન, રસમતી, ચંદ્રશ, તજ, હીરાદખણુ, વગેરે ચીજો લઈ જતા” તેમજ પેરીપ્લસનો કર્તી એરીયન જે ભરૂચમાં રહ્યો હતો તે લખે છે કે, વેપારીઓના ત્રાપા અને કોટીઆં આવતાં હતાં, તેને ભરૂચના બહુતા ખારવાઓ, વેરાવળસુધી સામા જઈને સલામતીથી આ બંદરમાં આણુતા હતા. હિંદુસ્તાનથી એ માર્ગે રોમન બાંદશાહપાસે વકીલ મોકલવામાં આવતા હતા. પોરવંશી રાજના એક વકીલ અવણુચાર્ય ગ્રીસદેશના રાજપાસે ગયો હતો. તે રાજધાની આથેન્સમાં મરણુ પામ્યો, ત્યાં તેની કબરઉપર એક પથરઉપર લેખ છે. તેમાં લખ્યું છે કે, અહીં ભરૂચના અવણુચાર્ય આરામ પામેલા છે.

કરતા હતા. એવી ગરીબ હાલતમાં પણ એ ધણુ ધર્મનિષ્ઠ અને સન્ન જ હતા. અને તે વખતમાં વિદ્વાનમાં ખપે એવું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેનીસાથે અક્ષરતો બહુજ સારા લખતા હતા. એમના હાથનું એક શ્રીમદ્ભગવતગીતાનું લખેલું પુસ્તક આજે આપણે જોઈને આશ્ચર્ય પામીએ છીએ, એ એમની સુજનતાનું કારણ એમ છે કે, એ વખતમાંના સાધુઓ કાંઈ ચમત્કારી પુરૂષો હતા. તેઓજ તે વેળામાં આ દેશમાં સંસારી અને રાન્યકિય ઉથલ પાંચલ કરનાર પુરૂષો બનાવી શકતા. જેમ મહારાજ શિવાજીને રામદાસ સ્વામીએ બોધ કરી હિંદુ અભિમાન ઉત્પન્ન કરીને મુસલમાનના સામા દેશને જાગૃત કરી મૂક્યો અને શ્રીમંત બાજીરાવ બક્ષાલ પેશવાને ધાવડશીકર સ્વામીએ ઉપદેશીને વીરવર બનાવી મૂક્યો હતો, તેમ શેઠ ગીરધર બાઈને દાદુપંથી સાધુ અત્રતદાસનો સમાગમ હતો.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સત્તરમા સૈકામાં એ પંથ સંપૂર્ણ ઝગકાટમાં હતો. એની ખાસ નીતિ કોઈ સાથે લડવું નહીંજ. એવી હોવાથી “દાદુ દાવા છોડ દે” એ એમનો મુખ્ય ઉપદેશ છે, એ સાધુઓ ધણાજ બ્રહ્મનીષ્ઠ, વિચારવંત અને ઇશ્વરસંબંધી એકાંતમાં વિચાર કરનારા છે. તેઓ મુર્તિને માનતા નથી. પણ ઇશ્વર અને નીતિ સંબંધી સારો ઉપદેશ કરેછે. અને સંસારી પુરૂષને ધૈર્યવાન, સહનશીળ, અને ઉદ્યોગી બનાવેછે. એ પંથમાં મોટા મોટા વિદ્વાન સાધુઓ થયા છે, જેવા કે, નિશ્ચલદાસજી, પીતાંબરદાસજી, સુંદરદાસજી, તેમણે વિચાર-સાગર, પંચદશીમૂળ, સુંદર વિલાસ આદિ ધણા ગ્રંથો રચ્યા છે. જેમાંના કેટલાએક ગ્રંથો એ ધર્માનુયાયી, ખોજ શરીર મહંમદ હાલમાં પોતાની ધર્મનિષ્ઠાથી છપાવીને બહાર પાડી લોકોમાં ફેલાવે છે. એજ ધર્મનું

મુખ્ય ધામ નડીઆદમાં સંતરામના નામથી ઓળખાય છે. જેણે ત્યાંના પાટીદાર અને ખેડાવાળોઉપર ઘણીજ અસર કરેલી કહેવાય છે.

એવા એક સાધુના ઉપદેશથી ગીરધરભાઈ પોતાનો ગરીબ સંસાર ચલાવતાં તે વેળાના કહેવાતા ભરૂચના હોકમ લલ્લુભાઈના ઘરમાં દાખલ થવા પામ્યા. અને પોતાની નમ્રતા અને સારા લહિઆપણાથી લલ્લુભાઈના પ્રીતિપાત્ર થયા. તે એટલે સુધી કે ન્યારે સિંધીઆસરકારે પકડીને એને પાવાગઢ મોકલી દીધા, ત્યારે જતીવેળાએ ફરમાવી ગયા હતા કે મારાઉપર જે કંઈ લખી મોકલો તે ગીરધરભાઈ પાસેજ લખાવજો. આ લલ્લુભાઈને વાતો કરવી ઘણીજ ગમતી, અને વાતગરા માણસથી કામ ઘણું કરીને ઓછું થઈ શકે છે. એમનું પણ તેમજ શ્રયું, કામમાં ગરબડ થઈ, અને અમલદારી ગઈ તેઉપરથી કેહેણી ચાલે છે કે, “વાતમાં લલ્લુભાઈએ ભરૂચ ખોલ્યું.”

એ પછી શેઠ ગીરધરભાઈ થોડો થોડો વેપાર કરવા લાગીને સારો સંસાર ગુજારવા લાગ્યા. એમ કરતાં ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં સિંધીઆ સરકાર પાસેથી ભરૂચ ઇંચેજ સરકારના હાથમાં આવ્યું. અને તેજ વરસમાં શેઠ ગીરધરભાઈને ઘેર રણુછોડદાસજીનો જન્મ થયો.

આ સમયમાં શેઠ રણુછોડદાસજીને કેળવણી પામવાનાં સાધન કંઈજ નહોતાં. ઠામ ઠામ ગામઠી નિશાળો હતી, તેમાં આંક અને કકો, બારાખડી, વ્યવહારી લેખાંના હિસાબ અને કંઈ શિખામણની ધાત નામનો નીતિસંબંધી ઉપદેશ એ તે વેળાની કેળવણી હતી. અને એનો ખરચ પણ માત્ર ૭, ૮ રૂપીઆ થતો. એટલું કરીને સૌ પોતપોતાને ધંધે લાગતા. જેમ કે બ્રાહ્મણનો દીકરો, પૂ-

રાણુ વાંચવું, વેદાધ્યયન, ફળજ્ઞેતિષ ઇત્યાદી પોતાને ઘેર કે કોઈ જાણીતા ધંધા કરનાર ગુરૂને ત્યાં રહીને આ વિદ્યા સંપાદન કરતા અને વાણીઆના દીકરાઓ નામું ઠામું શીખવાને કોઈ સરાફની વખારે બેસીને શીખતા તેમાં હાલમાં જેમ યુરોપખંડમાં ધંધાની કેળવણી લેવાને મનસ્વી ખરચ પડેછે, તેમ પડતો નહોતો, પણ શીખનાર શીખવનારનું ધણીજ શ્રદ્ધાથી કામકાજ અને સેવા ચાકરી કરતો અને શીખતો અને કારીગર વર્ગતો અક્ષર શત્રુજ હતો. એવા સમયમાં વિદ્વાન તરીકે પંકાવાનું કામ પોતાની જાતીયપણતા અને ગૃહસંસ્કારઉપર આધાર રાખેછે.

શેઠ રણુછોડદાસના સંબંધમાં એમજ જોવામાં આવે છે. એમના પિતાની હકીકતથી આપણે વાકેફ થયાથી જોઈએ છીએ કે, પેલા સંત સમાગમથી હિંદી વીગેરે ભાષાનું તેમને સાફ જ્ઞાન હતું. તેમજ ગીતાજીનો મર્મ સમજી શકે એટલું સંસ્કૃત જાણુતા હતા. તેજ એમના ઘરનું ભાષાસંબંધી જ્ઞાન એમને મળેલું હોવું જોઈએ, કેમ કે જ્યારે નામદાર ઇંગ્રેજસરકારે આ દેશમાં કેળવણી આપવાનું કામ શરૂ કર્યું, ત્યારે શેઠ રણુછોડદાસની ઉમ્મર તેવીશ વરસની હતી.

સને ૧૮૨૬ માં કેળવણી આપવાનું કામ પેહેલવેહેલું શરૂ થયું, ને બધી મળીને સરકાર તરફથી દશ ગુજરાતી નિશાળો સ્થાપન થઈ. જેમાંની ત્રણ સૂરતમાં, બે ભરૂચમાં, એક નડીઆદમાં, એક ખેડામાં, એ અમદાવાદમાં, ને એક ધોળકામાં. એવેળાએ મેહેતાજીનો પગાર, ધરભાડું, કંડીજેટ અને છોકરાને ભણુવાની સ્લેટ તથા ચાપડીઓ એ સરવે ખરચ સરકારને માથે હતો. કલેક્ટરો તેના ઉપરી હતા. તેઓ વખતે વખત એ નિશાળોની હાલતનો રીપોર્ટ એ ખાતાની દેખરેખ રાખનારી

“હિંદ નિશાળ મંડળી” ને નામે હંતી તેને કરતા હતા. વળી કોઈ કોઈવાર એ મંડળીનો મુખ્ય ઇન્સ્પેક્ટર પરીક્ષા લેવા આવતો. એ નિશાળોમાં ભણાવવાને એ મંડળીએ પુસ્તકો તૈયાર કર્યા હતાં. તે કેટલીક જૂની નિશાળોની લાયબ્રેરીઓમાં જોવામાં આવેછે. ગણિતમાં કર્નલ જીરવીશ સાહેબનો શિક્ષાભાળા પ્રથમ ભાગ અને બીજો ભાગ, એટલે અંકગણિત અને અક્ષર ગણિત, વાંચનમાં માત્ર ભૂગોળ ખગોળ એ ચોપડી બાળબોધ અક્ષરથી લખેલી સંવાદરૂપે હતી. એ મંડળીએ કેટલાએક માણસોને મુંબઈ તેડીને સને ૧૮૩૮ માં મેહેતાજીનું કામ શીખવ્યું હતું તેમાં સૂરતના નામાંકિત મેહેતાજી દુર્ગારામ અને ભરચના મેહેતાજી મુકુંદરામ હતા.

સને ૧૮૩૨ માં હિંદ નિશાળ મંડળીએ એ નિશાળો ઉપરથી પોતાનો હાથ ઉઠાવ્યો. ત્યારે સૂરતના મુખ્ય કલેક્ટરને આ કામની કુલ મુખત્યારી સરકારે સોંપી. ને ઇન્સ્પેક્ટરને તેના તાબામાં મૂક્યો. આ બનાવનો પરિણામ માઠો થયો. કલેક્ટરે આ કામ નજીવું ગણીને ધ્યાન આપ્યું નહીં. ઇન્સ્પેક્ટરે તો ફરવાનું ને તપાસવાનું કામ જરૂરી રાખ્યું, પણ તેનું કાંઈજ ચાલતું નહીં. મેહેતાજીએ તેનો ભય રાખતા નહીં. સૂરતના કલેક્ટરની હાશીસમાંથી ચોપડીઓ, નકશા, સ્લેટો વગેરે લૂટાતાં અને નિશાળોમાં તૂંગી પડતી. જ્યુડિશીઅલ કમીશનરો પણ પરીક્ષા લઈ ઇનામો આપતા હતા ખરા, પણ તે કામથી ઘણાજ બેદરકાર રહેતા એવા કે એકવાર એક નિશાળની પરીક્ષા જ્યારે સૂરતની અદાલતમાં લેવામાં આવી ત્યારે મેહેતાજીએ એ છોકરાઓને ભૂગોળ, વ્યાકરણના પ્રશ્ન પૂછવાની વિનંતિ કરી, ત્યારે સાહેબ બોલ્યા કે:— કાળાઓને તેવળી વ્યાકરણ ભૂગોળ શાનું?

એ વગેરે ઉપરથી લોકો સમજવા લાગ્યા કે, જેને સરકારી નોકરી કરવી હોય, તેનેજમાટે સરકારે નિશાળો કહાડી છે. તેથી સારા પાયા ઉપર નિશાળો આવી શકી નહીં.

સને ૧૮૪૦ માં મુંબાઈ સરકારે બોર્ડઆવ એજ્યુકેશન એટલે કેળવણી સંબંધી કારભાર કરનારી સભા ઠરાવી. ને કેળવણી ખાતું તેને સ્વાધીન કર્યું. તેમાં જે સભાસદો હતા તેમનાં નામ.—મી૦ વી. કે. બ્રુસ, વી. રી. મોરીસ, જનમેક્લેનન, જગનનાથ શંકર શેઠ, જેસેફ ગ્લેન, મહમદ ઇબ્રાહિમ મકબા, સર જમશેદજી જીભાઈ, અને ચારલસ મોરડી સેક્રેટરી.

આ મંડળીના જણવામાં ઉપલી હાલત આવી. ને એ ખાતું સારી સ્થિતિમાં લાવવા મેહેનત કરવા માંડી. સને ૧૮૪૨ માં કુલ નિશાળો ૨૭ થઈ. અને તેના ઉપર આ રજુછોડદાસજી ઇન્સ્પેક્ટર નીમાયા. મેહેતાજી અને સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટે કેમ વર્તેલું તેના ધારા બંધાયા તેમાં એવું ઠરાવ્યું છે કે, દરેક નિશાળ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટે વરસમાં એકવાર તપાસવી. મેહેતાજીએ તેને માસીકપત્રક મોકલવાં, મેહેતાજીનો પગાર તેની નિશાળના છોકરાની સંખ્યાના પ્રમાણમાં કરવો, અને મેહેતાજી થવા ચાહનારાઓએ મુકરર કરેલી પરીક્ષા આપવી. તથા લાર્ડ લાકાસ્ટર નામના ઇંગ્રેજ અમીરે કહારેલી ભણાવવાની પદ્ધતિ શરૂ કરી. તે પદ્ધતિ એવી છે કે મેહેતાજીને ઉપલા વર્ગના છોકરાઓ ભણાવવાના કામમાં મદદ કરે. એ રીત સને ૧૮૫૬ સુધી ચાલુ રહી. ગામડાંઓમાં જ્યાં માત્ર મેહેતાજી હોય છે ત્યાં હાલની ચાલુ પદ્ધતિ કરતાં આ રીત ફાયદા ભરેલી લાગેછે. કેમ કે હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે તો દરેક વર્ગનો એકેક શિક્ષક જૂદો હોવો જોઈએ. તે ત્યાં હોતો નથી. તેથી એક વર્ગમાં મેહેતાજી કામ કરતો

હોય ત્યારે બીજા વર્ગો બેશી રહે તે બાબુનાર ને મેહેતાજી બંનેના હકમાં નુકસાન કરતાં છે. અને તે ખુદલું છે કે જ્યારે આ અરસામાં ત્રણ વરસે ગુજરાતી અધ્યાસ સારો છોકરો પૂરો કરી શકતો, ત્યારે આજ આઠામાં આઠા છ વરસ લાગે છે આ બોર્ડે દર માસે દર છોકરા દીઠ એક આનો શ્રી દાખલ કરી. વળી જાહેર કર્યું કે બે હજાર માણસથી આછી વસ્તી ન હોય ને ત્યાંના લોકો ઠરાવેલા કદનું મકાન આપે તથા પછીથી ભાગ્યું તૂટ્યું સમરાવવાનો ખરચ માથે લે તો તે ગામમાં સરકારને ખરચે નવી નિશાળ સ્થાપવામાં આવશે. આ વેળાએ બોર્ડના નવા મેમ્બરો કપ્તાન કરનલ જરવીસ, સર અર્સેકીન પેરી તથા મી० સ્ટાવેળ સેક્રેટરી ધણા ઉમંગથી કામ કરનાર હતા.

ગુજરાત તરફના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટનું કામ એલપ્રીસ્ટન પાઠશાળાના એક ગુરૂને સોંપ્યું હતું. સને ૧૮૪૨ ના સાલમાં એનો રીપોર્ટ છે, તેમાં લખ્યું છે કે “કેળવણીનું કામ આજુ રક્ષાની આશા થોડીજ રહે છે, તો સુધરવાની તો ક્યાંથીજ. લોકોનો ધણા ભાગ થોડું બાણાવવાની પણ મરજી દેખાડતો નથી. જે થોડું લખતાં વાંચતાં ને હિસાબ શીખ્યાવિના સરકારી નોકરી મળે નહીં, તેટલું શીખવાને થોડા લોક આહે છે. વિદ્યાર્થીઓમાંથી સેંકડે દશ ત્રિરાશી સુધી ભણે છે. ને સેંકડે ત્રણ દશાંશ સુધી ભણે છે, તથા સેંકડે સાત આઠ છોકરા બ્રૂગાળ વિદ્યા ભણ્યા છે, પણ તે નહીંજ જેવીજ. જે છોકરો મહિનો કે પખવાડીઆ સુધી લાગલાગટ ગેરહાજર ન રહ્યો હોય તેની હાજરી સારી ગણાય છે. ધણાખરા મેહેતાજીઓ સ્વ-ભાષા ઉપરાંત બીજું કંઈ બાણતા નથી. ઇત્તામ કે પગાર વધવાની લાલચે થોડાક બીજા ગણિત અને આંકણુ શીખવાનાં ફાંફાં મારે છે. એ બાબતમાં તેમનું

જ્ઞાન જીજ્ઞાસે. અથવા ખરૂં કહીએ તો તેને ચોપડીયોના શબ્દ સિવાય વધારે કંઈજ આવડતું નથી. જેમાં પોતાને સમજણ ન પડે તે બીજાને રસ કેમ લગાડે ને એવું શીખવ્યાથી ફાયદો પણ શો ? ”

આ વેળાએ લોકોમાં આજ્ઞાનરૂપી અંધારૂંજ હતું, જે ભૂગોળ ખગોળ નિશાળમાં ચાલતી હતી. તે પૂરાણોમાં લખ્યાપ્રમાણે નહોવાથી લોકોમાં તેની નિંદા થતી અને સૂરતના પ્રાણુશંકર નામે મોતાળા મેહેતાજી તો કેહેતા હતા કે, બચ્ચા, સાહેબ પરીક્ષા લેવા આવે, ને પૂછે ત્યારે કેહેવું કે, પૃથ્વી ગોળ છે અને તે ફરે છે, પણ તમારે માનવું નહીં, કેમ કે પૃથ્વી ગોળ હોય અને ફરે, તો આપણું ઘર પડીજાય, ને પડતાં નથી, માટે એ વાત ખોટી છે. એ ઉપરથી પ્રાણુશંકર મેહેતાજીનું જ્ઞાન આંધું હતું કે લોકોની નિંદાથી ડરીને એમ કેહેતા હતા તેનો વિચાર વાંચનારને સોંપીએ છીએ.

કેળવણીની આવી સ્થિતિમાં શેઠ* રણછોડદાસજીએ

* કવિ નર્મદાશંકરે સને ૧૮૮૫ માં ધર્મ વિચાર નામે જે ગ્રંથ બહાર પાડ્યો છે. તે ગ્રંથ એમના આખરે નકી થયેલા પાકા વિચારનું સ્વરૂપ છે. તેના ૨૫ મા પાનાની નોટમાં લખે છે કે, “ પ્રથમ ચોપડીઓ અને મેહેતાજીઓ તૈયાર કરવામાં, ને નિશાળો થયા પછી વ્યવસ્થા તથા વૃદ્ધિને અર્થે શ્રમ લીધો જોણે, તે ભરૂચના મોઢવાણીઆ રણછોડદાસને અમે આરંભ કાળનો ગુજરાતની પ્રસિદ્ધિનો પેહેલો પુરૂષ કહીશું. તેનાજ ભણાવેલા દુર્ગારામ મેહેતાજીએ મંત્રાદિક તથા પુનર્લગ્નસંબંધી સુધારાના વિચાર પોતાની નસીબા લોકોમાં ચર્યાતા કીધા. ને પ્રજા કામ સરકારના સંબંધમાં મરતાં સુધી કીધાં. રણછોડદાસના મોટા દીકરા મોહનલાલે બુદ્ધિવર્ધક સમાના પેહેલા સમયમાં સારાં સારાં ભાષણ કર્યાં હતાં. ને નાના દીકરા મનમોહનદાસ તે હુમણાં ભરૂચની પ્રાર્થના સમાજમાં કવિતા વાણીએ પ્રાર્થના તથા ભાષણો કરે છે. રણછોડદાસને પોતાને વેદાંતનાં ગ્રંથો વાંચવાપર પ્રીતિ હતી. એવી અમારી સ્મૃતિ છે. ”

સને ૧૮૩૨ માં ગુજરાતી નિશાળના ઇન્સ્પેક્ટરનું કામ કરવા માંડ્યું, અને સને ૧૮૪૨ માં તેનને ઉત્તર કોંકણનો ભાગ પણ સોંપવામાં આવ્યો.

આ એમની કારકીર્દીમાં પોતાના હોદ્દાની સાથે નિશાળોમાં ચલાવવાસાડ નવી નવી ચોપડીઓ રચતા ગયા, જેમ કે બાળમિત્ર, એલ્ફિસ્ટન કૃત હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ, અને હિંદુસ્તાન માંહેલા ઇંગ્રેજ રાજ્યનો ઇતિહાસ આદિ ગ્રંથો લખીને દેશમાં પોતાનું નામ અમર કરી મેલ્યુંછે. એમના તાબામાં સને ૧૮૫૦ માં ૩૭ નિશાળોમાં ૨૬૪૫ છોકરા અભ્યાસ કરતા હતા. એમના મરાઠુની નોંધ લેતાં સરકારનું શાળા પત્ર લખેછે કે, “બોર્ડની વખતની નિશાળોના ઇન્સ્પેક્ટર, ગુજરાતી ગદ્યના આરંભ કરનાર, અને આખા ગુજરાતમાં પોતાની વિદ્વત્તા અને ગંભીર સ્વભાવનેમાટે પ્રખ્યાત થયલા રણુછોડદાસ ગીરધરભાઈ તા. ૨૩ મી આગષ્ટ સને ૧૮૭૩ ને રોજ દેવલોક થયા એવા સમાચાર વાંચીને અમને ઘણો ખેદ થયોછે.”

આપ્રમાણે શેઠ રણુછોડદાસજીના વખતમાં આ દેશની કેળવણીની સ્થિતિ, દેશના જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું દિગ્દર્શન કરાવીને હવે આ ચરિત્રના નાએક રાવસાહેબ મોહનલાલની ખુદ પોતાની હકીકતઉપર આવીએ છીએ.

સંવત ૧૮૮૪ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૪ તારીખ. ૩૧ મારચ સને ૧૮૨૮ ને દીને જ્યારે સિંહરાશીનો ચંદ્રમા હતો ત્યારે શેઠ રણુછોડદાસજીને ઘેર સોભાગ્યવંતા રેવાબાઈએ આ સુપુત્રને જન્મ આપ્યો. આપણી આર્યેઈ પ્રમાણે સિંહરાશીનો ચંદ્રમા હતો, ત્યારે જન્મ થવાનેલીધે એનું નામ મોહનલાલ પાડ્યું.

એ કુટુંબમાં મોહનલાલના જન્મ સમયજ તેમના પિતાને પ્રતિષ્ઠિત ચાકરી અને પ્રપિતાને વેપારાદિમાં સારી કમાઈ થવાથી આ પુત્રના પગલાં શકુનિચાલ ગણવા લાગ્યાં. એવો સંયોગ મળીગએથી જેને પગલે કુટુંબમાં શુભ થયું હોય તેનાઉપર સર્વનો સ્નેહભાવ બહુ વધે એ સ્વાભાવિક છે. આ બાળકઉપર એના આપ અને દાદાની મમતા બહુ હતી. કુટુંબના સર્વનું આ ધાવણુ બાળકઉપર મન ઠરતું હતું, કારણ કે પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી જણાયઃ એ કહેવતપ્રમાણે આ બાળકની કાંતિ અને ચપળતા ઉપર લોકોનું ધ્યાન ખેંચાવા લાગ્યું. આપણા દેશના રીવાજ પ્રમાણે લગ્ન પામીને શેઠ રણછોડદાસ સર્વના દેખતાં આ બાળકને બોલાવતા નહીં. પણ ગીરધરભાઈ ડોસા પોતાના પૌત્રનું પાળણુ પોષણુ અને પ્રેરણુ સર્વ પોતાની અનુભવી દ્રષ્ટિજે કરતા હતા. જેને પગલે કુટુંબનો ઉદય ગણાયલો તે પનોતા પુત્રને લાડ લડાવવામાં ખામી શી હોય !

પ્રતાપિ કુળમાં જન્મવું અને ઊછરવું એથી અનેક લાભછે એ વાત ખરી, પરંતુ આ દુનિઆની સર્વ સ્થિતિમાં લાભ હાનિ રહેલાંછે. તેવાં એમાં પણ છે. શ્રીમંત કુળમાં સંપત્તિરૂપ વરસાદથી બાળકનું મન રસાળ અને ઊદાર રહેછે. અને ઊંચ કુળનું અભિમાન મહાસમતા રખાવેછે. ઊંચ કુળે સમાગમ રહ્યાથી કેટલુંક જ્ઞાન તો અનાયાસેજ પ્રાપ્ત થાયછે. નીચ કર્મ કરવાનો પ્રસંગ તેને ક્વચિતજ આવેછે. ગંભિરતા અને લાવણ્ય મુખ-ઉપર રમી રહેછે. આચાર, રીતિ, મર્યાદા, અને સંસ્કૃતિમાં સર્વ ગૃહસ્થનાં આચરણુ દૃષ્ટિને ખેંચી લે એવાં થાયછે. સુકુટુંબમાં ઊત્પન્ન થયલા મનુષ્યોની વાણીમાં બહુનાં મન હરી લે એવી મીઠાશ વસેછે. જે કુલીન

પણાનું મુખ્ય લક્ષણ અને મુખ્ય શસ્ત્ર મનાયછે. કહ્યું છે કે, “નીચ કુળને માથે કાંઈ શીંગડાં ઊગતાં નથી અને ઉંચ કુળમાં અવતરેલાને માથે કાંઈ કમળ ઊગતાં નથી, પણ વાણીવરેજ તેની જાતી અને કુળ જણાઈ આવેછે.”

એમ ઉંચ કુળમાં ઉછરવાનો મહિમા છે. ખરો, પણ સંપત્તિરૂપી જયસાથે વિદ્યાનો પ્રકાશ અને ઉદ્યોગની ગરમીની પણ જરૂર છે. એવો સંયોગ હોય તોજ ઉંચ કુળ ગણાઈને તેમાં ઉછરનારને તેનો લાભ મળેછે. એકલાજ ધનની કે અધિકારની અનુકુળતા ઉપરથી ઉંચ કુળ ગણીએ તો તેમાં ભૂલ છે. વિદ્યા અને ઉદ્યોગના પ્રતાપ વિનાના કોઈ સંપત્તિવાળા કુળમાં જે ઉછરેછે તે વરસાદથી કોહી ગયલા છાંડ જેવા હોયછે. તેને તે કુળમાં ઉછર્યાનો લાભ નથી મળતો એટલુંજ નહીં, પણ હાનિજ થાયછે. તેવા માણસનું મન અને શરીર બંને નકામાં પડી જાયછે. અને “કર્મ કઠોર અને કાયા સુવાળી” એ કેહેવતની પેઠે તેઓ મનુષ્ય વર્ગમાંથી નીકળી જઈ દુષ્ટી થાયછે. માટે સંપ્રત્તિના સુખ જળ સાથે વિદ્યાઉદ્યોગનો સુખકર પ્રકાશ અને શીળો છાંયડો નહીં તો વિપત્તિનો એકલો ઉત્તરાચિત્રાનો સખત તાપ હોય, તોપણ રોપાની વૃદ્ધિ કરવામાં ઉપયોગી છે. નહીં તો એ રોપાનો નાશ ન થઈ જાય તો બોદાઈ તો જાયજ.

लालयेत्पंच वर्षाणि दश वर्षाणि तादृयेत् ।

प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥

ઉપર પ્રમાણે આ પુત્રને લાડમાં ઉછેરતાં ૬-૭ વરસની ઉમરે તેને વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ કરાવ્યો. મધ્યકાળની રીતપ્રમાણે ગીરધરભાઈ ડોસા તેને પાસે બે-

સાડીને આંક અને કકો બારાખડી શીખવતા હતા. વળી આ લાડકવાયા છોકરાને રમવાનો છંદ ન હોવાથી રમતીઆળ છોકરાની સંગતમાં પડીને ખરાબ થવાનો પ્રસંગજ નહોતો. તેથી મોટી સવારમાં વેહેલા ઉઠવું, દાંતણુ પાણી કરી, નાહી ઘોઘ, ઇશ્વર સ્મરણુ કરી, ક-કરો કોર ખાઈને નિશાળે જવાની, મેહેતાજીની શિખા-મણુ મળવા પેહેલાંજ આ છોકરો તેપ્રમાણે અમલ કરતો દીઠામાં આવ્યો.

દરેક છોકરાંને બાળપણથીજ આ શિખામણુપ્રમાણે વર્તવાની જરૂર છે. અને તેથીજ આપણા ગામઠી મેહેતાજીઓ તથા બોડના વખતના પુસ્તક બોધ વચનમાં આ ઉપદેશ કરેલો છે. પણ આજ ત્રીશ વરસ થયાં બદલાયલી પદ્ધતિથી આ શિખામણુનો અમલ થતો હોય એમ જોવામાં આવતું નથી. પણ હાલમાં નામદાર હિંદુસ્તાનની સરકારે ઘણી તરફથી ફરીઆદ સાંભળી તે ઉપર કેળવણી ખાતાના સત્તાવાળાઓનું ધ્યાન ખેંચવાનો ઠરાવ બહાર પાડ્યોછે. માટે એ શિખામણુના ફાયદાનો આપણે વિચાર કરીએ.

વેહેલાં ઉઠવાની ટેવ.—જગતમાં આજ સુધી જે લાંબી ઉમરના નામિયા પુરૂષો થઈ ગયા છે. તે ઘણું કરીને સવારમાં વેહેલા ઉઠનારા હતા. મોડા ઉઠવાથી આપણા કામનો આરંભ કરવાને મોડું થાય છે. અને તે દિવસે સર્વે કામની ગરબડ થઈ જાયછે. મોડા ઉઠવાથી જો કે ઘણી ઉતાવળ કરીએ તોપણ તે કામ પુરૂં થતું નથી. એક ઇંગ્રેજ ગ્રંથકાર કહે છે કે, “સવારના પહોરમાં ઉઘનારાઓમાંથી એક પણ માણસ કીર્તિમાન થયેલો જોવામાં આવ્યો નથી. અને બફન નામનો સૃષ્ટિ વર્ણનકારી કહે છે કે, મારા પુસ્તકોમાંહેના દશબાર પુસ્તકો મારા આકર

નેસેરે મને વેહેલો ઉઠાડવાથીજ થયાં છે. નહીંતો થા-
 તજ નહીં. રૂશિઅન દેશનો પ્રસિદ્ધ બાદશાહ પીટર ધી
 ઐટ હમેશાં અરુણોદય પેહેલાં ઉઠતો હતો. બીજે એક
 ઇંગ્રેજ વિદ્વાન કહે છે કે જો કોઈ પુરૂષ રોજ સાત વાગે
 ઉઠતો હોય તે પાંચ વાગે ઉઠે એમ ચાળીસ વરસ સુધી
 ચલાવેતો તેની ઉંમર દશ વરસ વધ્યા બરાબર થાય. એ
 વેહેલાં ઉઠવાની ટેવ પાડવા સાડ વેહેલાં સૂવાની ટેવ પા-
 ડવી જોઈએ. વેહેલાં સૂવાથી શરીર આરોગ્ય થાય છે.
 અને દૃષ્ટિ પણ સારી રહેછે. સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે
 માણુસ આખો દહારો કામ કરીને થાકેલા હોવાથી તેને
 પેહેલી રાત્રે વિશ્રાંતિ લેવાની જરૂર છે. દાક્ટર હાડ
 પોતાના શિષ્યને એમ કહેતો કે, પેહેલી રાત્રે એક કલાક
 લીધેલી ઊંઘ પાછલી રાતના બે કલાકની ઊંઘ બરાબર છે.
 માટે રાતના દશ વાગતાં, ને જોઈએ તો નવ વાગે સૂ-
 ઇને સવારના ચાર કે પાંચ વાગે ઉઠવું. એટલો વિ-
 સામો માણુસને આરોગ્ય રહેવાને પુરતો છે. વેહેલાં ઉ-
 ઠવાની ટેવ પાડવામાટે મનનો પાકો ઠરાવ થવો જોઈએ.
 જાણે ધારો કે, આપણે રાત્રે વેહેલા સૂતા, ને મળશકામાં
 જગ્યાતો ખરા, પણ તરત ન ઉઠતાં પથારીમાં આળોટ્યા
 કર્યું તો વેહેલાં ઉઠવાની ટેવ કદીએ પડશે નહીં. માટે એમ
 ન કરતાં જગ્યા કે તરત ઉઠીને તરત કામે લાગવું જોઈએ.
 એવી રીતે વેહેલાં ઉઠવાથી રાતે પથારી ઉપર પડતાંજ
 ઝટ ઊંઘ આવેછે, અને તેણે કરીને પથારીમાં જગતા
 પડી રહેવાથી જે મનમાં અનેક તરંગો આવેછે તે આવશે
 નહીં. એમ કરવાથી આયુષ્ય વધશે અને પ્રકૃતિ સારી ર-
 હેશે. મોડા ઉઠવાથી આંખો અને શરીરમાં સુસ્તી આવેછે
 તે આવશે નહીં અને કામ કરવાને પણ સારો અવકાશ
 મળશે. માટે મોડા ઉઠનારા દરિદ્રી કહેવાયછે તે ખરૂં છે.

એજ પ્રમાણે દાંતણુ પાણી નાહાવું ધોવું, ઇત્યાદિ સ્વ-
ચ્છતાના નિયમ સાથેજ આ જગતના કરતા મહાન ઇ-
શ્વરતું સ્મરણુ રાખવાની દેવ પડવાથી બચ્ચું દરેક પાપ
કર્મ કરતાં અટકેછે. માટે ધર્મનીતિની કેળવણીની ખ-
રેખરી જરૂર છે. જે પેહેલાં ઘેર અને નિશાળમાં બંને
જગાએ મળતી હતી અને હાલમાં તે ઉપર દુર્લભ થયું
છે, તેના ઉપર ફરીથી ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

આ વખતમાં ભરૂચ શેહેરમાં સને ૧૮૨૬ માં પ્રથમ
સ્થાપન થયેલી નિશાળમાં મુકુંદરામ નામના મેહેતાજી
હતા. ત્યાં આ સુપુત્ર સને ૧૮૩૮ માં દાખલ થયા.
તે વેળાએ એ નિશાળમાં લિપિધારા, બોધવચન, ડા-
ડસલી, ઇસપનીતિ, પંચોપાખ્યાન, વિદુરનીતિ ઇત્યાદિ
નીતિનો ઉપદેશ મળે એવુંજ વાંચન ચાલતું હતું અને
વાંચનમાળા ઇંગ્લાંડના લાર્ડે આહમની વાંચનમાળાના
નમુનાઉપર રચાઈ હતી. એમાંનું બોધવચન તે ખ-
રેખરું બોધવચનજ છે. તેનેમાટે આ રાવસાહેબે
પોતે એકવાર કહ્યું હતું કે, એ ચોપડી શરૂ થયા પછી
તે એક પાદરીના વાંચવામાં આવી. તેમાં એક વાક્ય
એવું આવ્યું કે, “જેમ તું જગત કોહોડને સ્પર્શ કર-
વાને ડરેછે તેમ ખીજના ધર્મનો સ્પર્શ કરતાં ડર.”
આ વાક્યપર પેલા પાદરીએ વાંધો લઠાવ્યો કે, આપણો
ધર્મ ફેલાવવાના કામમાં આ વાક્યથી હરકત આવશે,
માટે સરકાર તરફથી અપાતી કેળવણીમાં આ પુસ્તક
દાખલ કરવું નહીં. એ ઉપરથી કેટલાક સત્તાવાળાઓનાં
મન ફરવાનો સંભવ જણાયો. પણ મી. હાર્કનેસે ખુ-
લાસો કર્યો કે આ શિખામણુ કોઈ સંપ્રદાયમાં દાખલ
ન થવા બાબતની નથી. પણ ધર્મ એટલે દાન ન લેવા
બાબતછે. અને એ ઉપરથી હિંદુઓનો ખેરાતન લેવા-

સંબંધી નિગ્રહ જણાઈ આવેછે. આ અર્થથી મી. હાર્ક-
નેસની દીર્ઘ દૃષ્ટિનાં વખાણુ કર્યાવિના રહેવાનું નથી.
ઉપર મુજબ એ નિશાળમાં દાખલ થયા ખરા પણ છ-
એક મહિના પછી મહેતાજી મુકુંદરામ ઈત્યાદિને સર-
કારે મુંબાઈ ભણવાસાડે તેડયા ત્યારે નિશાળ બંધ રહી.
એ વેળાએ ગામડી નિશાળમાં અભ્યાસ કર્યો, અને પછી
મહેતાજી પાછા આવ્યા એટલે ત્યાં દાખલ થયા. આ
નિશાળમાં એમના સાધ્યાઈએ પણ નામિયા પુરૂષો
હતા. જેવા કે વકીલ કીશોરદાસ તથા ચોરપાડના
માજી મામલતદાર પ્રાણુશંકર રાય તથા ગાયકવાડ સર-
કારના માજી પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મૂળચંદભાઈ વગેરે.

આ વખતની ગૂજરાતી કેળવણીમાં હાલ મળેછે તેના
કરતાં ગૂજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણુંજ વધારે મળતું હતું.
અને તેથીજ હાલના કેળવાયલા કરતાં તે વખતના કે-
ળવણી પામેલા વધારે સારા ગણાયાછે. અને માત્ર દેશી
ભાષાનોજ અભ્યાસ કરીને પોતાની શક્તિવડે મોટો હોદ્દો
પ્રાપ્ત કરી સરકારની સારી સેવા બજાવીને પ્રજા પ્રિય
થઈ ગયાછે.

આ નિશાળમાં આશરે સાડા ત્રણ વરસ અભ્યાસ
કર્યો તેમાં ચાર વેળા વાર્ષિક પરીક્ષા આપી દરવેળાએ
પહેલે નંબરે આવ્યા હતા. અને છેલ્લી પરીક્ષામાં તો
એન્જ્યુકેશનલ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મી. ચોરલીઆર એના ઉપર
એટલા પ્રસન્ન થયા હતા કે સાઈ સર્ટીફિકેટ અને એમને-
માટે મુંબાઈથી ચોપડીઓનું ખાસ ઇનામ મોકલાવ્યું
હતું. આ નિશાળના અભ્યાસ સાથેજ વિષયશુદ્ધિ નામ,
આદિત-હૃદય, ઈત્યાદિ ધર્મસંબંધી પાઠોનું જ્ઞાન સંપાદન
કરવાસાડે નર્મદા કિનારે આવી રહેલા સ્વામીપાસે અ-
ભ્યાસ કરવા જતા હતા.

એ પછી સને ૧૮૪૦ ના હિંદુસ્તાનની સરકારના ઠરાવ-પ્રમાણે સને ૧૮૪૨ ના જાનેવારી માસમાં સુરતમાં ઇંગ્રેજ નિશાળ સ્થાપન થઇ તેના શિક્ષક દાખલ કોઇ કાબેલ યુરોપિયનને મોકલવાની સરકારની ખાચ છતાં તે તુરત ન મળી આવવાથી એલફ્રીસ્ટન નેટિવ એજ્યુકેશનલ સ્કૂલમાંહેલા આશિસ્ટન્ટ શિક્ષક દાદાબા પાંડુરંગને ૩. ૧૫૭ ના પગારથી મોકલવામાં આવ્યા.

એ પ્રમાણે ગૂજરાતમાં ઇંગ્રેજ કેળવણી દાખલ કરવા આખતનો ઠરાવ થયો. તેની મતલબ આ પ્રમાણે હતી, “હાલમાં અમે ગોઠવણુ કરીએ તેથી કેવું કામ ચાલે છે તેનું પરિણામ જોઇ અમે સરકારને સીફારસ કરવાની છે, તે કરીશું.”

“સઘળી ઇંગ્રેજ નિશાળોમાં એકસરખું કામ ચાલવાસાઝ કંઇ નિયમો તૈયાર કરીને છપાવી વહેંચેલા છે તે તા. ૧ લી જાનેવારી સને ૧૮૪૨ થી અમલમાં આણવાના છે.”

“છોકરાઓની હાજરીનું પત્રક નમુનાપ્રમાણે રાખવું, અને અમને જણાવવાસાઝ નિશાળની હાલત કેવી છે તેની હકીકતનું પત્રક નીમેલે વખતે મોકલવું, દરેક ઇમેદવારે ઇંગ્રેજ નિશાળમાં દાખલ થતા પહેલાં પોતાની મૂળ ભાષાનું સાઝ જ્ઞાન મેળવ્યું છે, એવી ખાતર જમા થવી જોઈએ. આ નિયમ એલફ્રીસ્ટન નેટિવ એજ્યુકેશનલના કારખાનાની નિશાળો મધે વહીવટમાં આવ્યાથી બહુ ફાયદો થયો છે, તથા ઇંગ્રેજ અને દેશી ભાષાંની નિશાળોને એથી સારો ફાયદો થશે. એમ ઘણા જણનો મત છે.”

“પૈસા આપવાનું જે છોકરાનું સામર્થ્ય છે તેની પા-

સેથી મહિને આઠઆના લેવા, ને દેશી ભાષાની નિશાળમાં જે છોકરાએ સારો અભ્યાસ કર્યો હોય તેની પાસેથી કાંઈપણ લેવું નહીં. એવી જેમને માશી મળી હોય તેમને સરકારી નિશાળીઆ કહેવા. ઇંગ્રેજ અને દેશી ભાષાની નિશાળોનો આવી રીતે સંબંધ રાખ્યાથી એક નિશાળોને લાભ થશે. દેશી નિશાળોમાં છોકરાનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ થવાથી પછી તેમને મળેલી બક્ષીશના અનુક્રમ પ્રમાણે ઇંગ્રેજ નિશાળમાં દાખલ કરવા. વળી દેશી ભાષાની નિશાળોની પરીક્ષા ઇંગ્રેજ સ્કૂલના માસ્તરોજ લેતા તેથી કેવા છોકરા ચૂંટી કહાડવા એ તેના હાથમાં હોવાથી ઇંગ્રેજ નિશાળમાં સારાજ છોકરા દાખલ થતા. ”

આ સમયના કેળવણી ખાતાના આવા ઠરાવથી દેશી ભાષામાં તે વખતના કેળવણી પામેલાઓ સારી પ્રવિણતા મેળવતા હતા. અને તેથીજ તે વખતના થયલા ગ્રંથોની ભાષા શુદ્ધ અને સરળ હોવાથી દરેક વાંચનાર સહેલથી સમજી શકે એવી લખાતી હતી. પછી તે લખનાર ગમેતો પારસી હોય કે હિંદુ હોય. જીવો, પ્રાણુલાલ મથુરાદાસનું ચરિત્રનિરૂપણ અને નસરવાનજી ચાંદાભાઈનું યંત્રશાસ્ત્ર. પણ પછી સને ૧૮૫૫ માં કેળવણી ખાતાનો ડીરેક્ટર જૂદો નીમાયો, અને ઇંગ્રેજોમાંજ શાસ્ત્રીય કેળવણી આપવાનું ઠરાવ્યું. તેથી કરીને દેશી ભાષાના અભ્યાસ ઉપર દુર્લક્ષ થયું. તેનું પરીણામ એ થયું કે આજના વિદ્વાન કહેવાતા ગ્રાન્થુ-એટો ગુજરાતીમાં એક પાનું પણ સરળ અને શુદ્ધ લખવાની શક્તિવગરના થઈ પડ્યાછે. તેનેમાટે ઘણી ફરીઆદો થઈછે, અને થાયછે. વિદ્વાન મી. ટેલર ફરીઆદ કરેછે કે, “ ઇંગ્રેજોમાંથી ભાષાંતર કરનાર કોઈ એવું ધારતા દેખાય છે કે, અમે તો માના દૂધ સાથે ગુજ-

રાતી ભાષાનું જ્ઞાન ધાત્યા અને ઇંગ્રેજી શીખ્યા છીએ.” માટે સાક્ષાત દ્વિભાષી બની ગયા, ગુજરાતીનો અભ્યાસ શામાટે કરવો. પણ પરભાષા સંપાદનના શ્રમ કરતાં સ્વભાષામાં પ્રવીણતા મેળવવાનો આચાર્ય અધિક છે. સામળાદિક ગુજરાતી કવિઓના ગ્રંથો જુવો. તુકે તુકે આચાર્યનાં પ્રમાણુ દેખાયછે. મનોયત્ન કર્યા પૂર્વે ગુજરાતી કાવ્યી દેખાય પણ પછી ખરી પાકી જણાશે. યત્નકારી અધુરો તો તેની ભાષા પણ અધુરી. પણ જો વાપરનારના યત્ન સંપૂર્ણ તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ, હા, સણુગારેલી પણ દેખાય, ગુજરાતી,—આર્યકુળની,— સંસ્કૃતની પુત્રી,—ધણી બિલ્કુલ ભાષાઓની સગી ! તેને કોણુ કદી અધમ કહે ? ”

આ ખોડ હાલમાં ઘણાઓના સમજવામાં આવીછે. અમણુ ઘણુ ગ્રંથો સંસ્કૃતમય ગુજરાતીમાં લખાઈને બહાર પડેછે, લખનારોઓની નજર વાંચનારના ફાયદા તરફ હોવા કરતાં પોતાના જ્ઞાનનું પાંડિત્ય દેખાડવા તરફ અથવા તો ગુજરાતીના ભંગોળની અછતનેલીધે વાંચનાર વાંચતાં કંટાળીને પુસ્તક આધું પટકે છે. એ અડચણુ દૂર થવાસાર ગુજરાતી ભાષાની સુભેચ્છક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ફરીથી આ ભાષાને સરકાર તરફથી આસરો મળવાસાર મુંબાઈ સરકારને અરજ કરી છે કે એને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં દાખલ કરવી. કે જેથી સ્વભાષામાં દેશી વિદ્યાર્થીઓ પ્રવિણ થઈ તેમનાથી દેશની સેવા બજવાય. અને તેથી કાલેજની કેળવણી મેળવેલા વિદ્વાનોથી દેશી પ્રજાને લાભ મળે.

એવી રીતે ગુજરાતી ભાષાનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરીને પહેલે નંબરે પાસ થઈ ખાઉંના ઉપલા ઠરાવ પ્રમાણુ સ-

રકારી નિશાળીઆ તરીકે સને ૧૮૪૨ માં રાવસાહેબ મોહનલાલ પોતાનો ઇંગ્લેન્ડ અભ્યાસ કરવાસારૂ સુરતમાં આવ્યા. તે વેળા અહીંની ઇંગ્લેન્ડ સ્કૂલના વડા શિક્ષક રાવબહાદુર દાદાબા પાંડુરંગ હતા. એ પુરૂષ વિદ્વાન અને સદ્ વિચારી હતા. આ વખત સુરતમાં સુધારો દાખલ કરવાની એક ટોળી મહાભારત શ્રમ કરવાનેમાટે પ્રખ્યાત થઇ છે. તેમાં પ્રથમ દાદોબા, બીજા નામીઆ મહેતાજી દુર્ગારામ, ત્રીજા દીનમણીરાંકર શાસ્ત્રી, દલપ-તરામ માસ્તર અને દામોદરદાસ, એમણે મળીને પ્રથ-મજ પુસ્તક પ્રસારક મંડળી સ્થાપી પુસ્તકો છાપવાને એક શીલાયંત્ર મુંબાઈથી આણ્યો. આ વેળા એ હિંદના કામ ચલાઉ ગવરનર જનરલ સર ચાર્લસમેંટકાફે કાયદો કરીને છાપાની સ્વતંત્રતા વધારી હતી, તથાપિ સને ૧૮૪૨ માં તે વખતના મુખ્ય માણસેટે છાપખાનું કહાડવા ઠીધું નહીં. આ અટકાવ કાયદા વિરુદ્ધ હતો. કેમ કે કાય-દામાં ફરમાવ્યું હતું કે, ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યમાં છાપખાનાના માલીકની નજરમાં આવે ત્યાં છાપખાનું રાખે અને છાપે. તેણે માત્ર એ વાત માણસેટને જાહેર કરવી ને નામ કામ લખી આપવું. છતાં કેટલીક બાબતો હાલ જેમ બને છે તેમ તે વખતે પણ બનતું. કાયદામાં ઠરાવ્યું હોય તે કાયદામાં રહે, અમલમાં ન આવે અને અમલ કરનારની મરજી પ્રમાણે થાય. તે વખતે સુરત શહે-રના માણસેટનું કામ શેશન જડજને હાથ હતું. તેને ભય હતો કે શહેરમાં છાપખાનું થાય તો વર્તમાનપત્રો અને ચોપાનિયાં છપાય. અને તેમાં પોતાની અને બીજા સરકારી અમલદારોની ચર્ચા થાય-તથા તેઓ જે સર-કારમાં એક તરફી લખે તેનું પોકળ, તેમાં ખોડ અને જુઠાણું હોય તે છપાઈને પ્રસિદ્ધ થાય. અને પોતાની ખુશી પ્રમાણે કરવામાં હરકત આવે, એવાજ કારણોને-

લીધે આજપણ પોલીટીકલ એજંટો અને દેશી રાજ્યોના અધિકારીઓ છુટ આપતા નથી. વડોદરા જેવું મોટું રાજ્ય જેના રાજા અને પ્રધાન કેળવાયલા ગણાય છે. ત્યાંપણ હાલમાં એકે સ્વતંત્ર વર્તમાનપત્ર નથી. તો બીજાને શો ઠપકો દઈએ, એ હેતુથી માજીસ્ટ્રેટ છાપખાનું કહાડવા દીધું નહીં. ત્યારે દાદોબા અને તેના સાથી-ઓએ દરવાજા બહાર મકાન ભાડે રાખીને પોતાનો હેતુ અમલમાં આણ્યો. અને પુનર્વિવાહ, જાદુમંત્ર, બાળલગ્ન ઇત્યાદિ વિષયોઉપર ચર્ચા ચલાવવા માંડી. એવા શિક્ષકોથીજ દેશમાં જ્ઞાન વધીને અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર નાશ પામે છે. અને તેમાં સારા વિદ્યાર્થીઓને તો એવા ગુરૂઓથી અત્યંત લાભ થાય છે, જેમ યથા રાજા તથા પ્રજા, તેમ યથા ગુરૂ તથા શિષ્ય અને છે. આ સમયનો શિક્ષક વર્ગ એવો હતો તેથી તેના શિષ્યો પણ તેવાજ જોવામાં આવેછે.

આવા નામીયા ગુરૂ દાદોબા પાંડુરંગ તથા મી० શ્રીન સાહેબની પાસે સને ૧૮૪૩ થી સને ૧૮૪૫ સુધી ઇંગ્રેજી અભ્યાસ કર્યો. તેમાં દર પરીક્ષાએ ઉપલે નંબરે પાસ થઈ સને ૧૮૪૫ માં દસ રૂપીઆની સ્કાલરશીપ મેળવી મુંબાઈની એલફ્રિસ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા.

ઉપર આપણે તે વખતની ગૂજરાતી ભાષાની અપાતી કેળવણીનું સ્વરૂપ જોઈ ગયા. અને હાલ કેમ ચાલે છે તે આપણે જાણીએ છીએ તેમજ હાલમાં ઇંગ્રેજી કેળવણીનું રૂપ આપણા સમક્ષ છે. પણ તે વખતે ઇંગ્રેજી કેળવણી કેવી મળતી તે આપણે જોવી જોઈએ. માટે વિદ્વાન મી. નવલરામ-લક્ષ્મીરામે કવિ નર્મદારાંકરના જીવન ચરિત્રમાં બતાવ્યું છે તેમાં જોવાથી ખાત્રી થશે. એમ જાણી તેનું તાત્પર્ય આ ઠેકાણે આપીએ છીએ:—

યાદ રાખવું જરૂર છે કે તે વેળાની ગૂજરાતી કેળવણીમાં હાલ મળે છે તેનાં કરતાં ગૂજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ધણુંજ વધારે મળતું હતું. પણ ઇંગ્રેજ સ્કૂલોનું આથી કાંઈ જૂદુંજ સ્વરૂપ હતું. સ્કૂલોમાં પાંચ વરસ ભણ્યાપછી જે જ્ઞાન મળતું તે હાલના માર્ટિક્યુલેટેડના જેટલું કુલ સરવાળે ગણાય, પણ તે જ્ઞાનની જાતિમાં બહુ ફેર છે. હાલ સામાન્ય જ્ઞાન અને વ્યવહારોપયોગી કેળવણી વધારે મળે છે. તે વેળા કરતાં હાલ અક્ષર, ઉચ્ચાર, અને અનુલેખન ઉપર બહુજ વધારે ધ્યાન અપાય છે. હાલ ચોથા ધોરણ વાળા અક્ષર લખે છે તેવા તે વેળા કલેજમાં જનારા પણ ભાગ્યેજ લખતા અને વખતે તે જોડણીની પણ મોટી ભૂલો કરતા. એના બદલામાં ગણિત જ્ઞાન તે વેળાનું વધારે હતું. વર્ગ સમીકરણ અને ભૂમિતિના છ સ્કંધ મનોયત્ન સહિતો બધી સ્કૂલોમાં શીખવતા અને સુરત જેવીમાં તો ગણિત સુન્યલબ્ધિ સુધી ચલાવવામાં આવતું. જે હાલ એમ-એનાજ અભ્યાસમાં છે. ઇતિહાસ, હિંદુસ્તાનનો ને ઇંગ્લાંડનો ધણું કરીને હાલના જેટલોજ શીખવાતો, પણ જગતનો પ્રાચિન, અને અર્વાચિન ઇતિહાસ ટેલરક્ટ જે મોટાં પુસ્તક વધારે હતાં. ખગોળ વગેરે વિદ્યાઓ હાલ કરતાં વિગત ભાગે થોડી પણ સિદ્ધાંત ભાગે વધારે શીખવાતી. કોઈ કોઈ ઠામે અર્થ વિદ્યા પણ ચાલતી. તથાપિ આટલું બધું જ્ઞાન તે વેળા બધાજ છોકરા મેળવતા એમ સમજવું નહીં. ગણિત અને વાંચનના તે વેળા વર્ગજ જુદા હતા, અને જેની જેમાં બુદ્ધિ ચાલે તેમાં તે આગળ વધતા, વળી વર્ગના તમામ છોકરાને સામાન્ય કેળવણી આપવા ઉપર તે વેળા કંઈ વિશેષ આગ્રહ નહોતો. કેમ કે વાર્ષિક પરીક્ષામાં છોકરાવાર કોઈ અભ્યાસ જોતું નહોતું, પણ વર્ગ સામાન્ય દેખાવ કેવો દીધો તે ઉપર શિક્ષક સારો કે ન-

ઠારો કહેવાતો, જોકે તે વેળાએ શિક્ષકો સુદ્ધ ભાવથી પોતાના કામમાં ઉત્સાહી હતા. વળી તે વેળાના અભ્યાસ ક્રમમાં ઇંગ્રેજી વાંચનની ચોપડીઓ હાલના કરતાં થોડી આવતી. ઇંગ્રેજી ગદ્ય કે પદ્યના શિષ્ટ ગ્રંથો તે વેળા સ્કૂલમાં ચાલતા નહીં. અગર જો તે હાલમાં ફાયદોજ કરે છે કે કેમ એ શક પડતું છે કારણ કે બહુધા તે છોકરાના જ્ઞાનની શક્તિની ઉપરાંતનાજ હોય છે અને શાક્ષરત્વની કેળવણીમાં એ અવશ્યનું છે કે, જે પુસ્તકો વાંચવાં તે વેઠ દાખવ તૈયાર કરવાનાં નથી, પણ સરળતાથી સમજાઈ જઈ રસ ઉપજાવે એવાં જોઈએ. બીજું તે વેળા ઉપલા વર્ગ સિવાય ગૂજરાતીનો ઇંગ્રેજીમાં તર્જુમો કરાવતા નહીં. પણ ઇંગ્રેજીનું ગૂજરાતીમાં શબ્દશઃ ભાષાંતર કરાવવા ઉપરજ ધ્યાન રહેતું આ કારણથી ઇંગ્રેજી ભાષા સમજવાની શક્તિ આવતી બલકે હાલ કરતાં કંઈક વધારે પણ તે જોલવા લખવાનું સામર્થ્ય હાલ કરતાં થોડું.

ઇંગ્રેજી કે ગુજરાતી તે સમયની કેળવણીવિષે આ વાત પણ નોંધવા જોગ છે. એ બંને વાંચન માળાઓ સામાન્ય કે વ્યવહારી જ્ઞાનથી રહિત, પણ ધર્મનીતિબોધક વાર્તા કે વિવેચનથી ભરપૂર હોવાનેલીધે બાળકોની ઉંચ લાગણીઓ બહુ કેળવાતી તેથી તેઓ ધર્મનીતિવાળા થઈને દેશ સુધારાના કામમાં ઉત્સાહી નીવડતા હતા.

ઉપર જણાવેલી હાઈસ્કૂલની કેળવણી આપણા મોહનલાલભાઈ સુરતમાં મેળવતા હતા. ત્યારે એમની સાથે અભ્યાસ કરનારાઓમાં રાવ બહાદુર સુકુંદરામજી, તથા માસ્તર મોતીરામ નરભેરામ, અને મી. કાનદાસ મંછારામ આદિ નામીયા નરો પણ એમની સાથેજ અભ્યાસ કરતા હતા.

એમ હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ કરી રહીને ઉપલે નંબરે

પાસ થવાથી દશ રૂપીઆની સ્કાલરશીપ મેળવી સને ૧૮૪૫ માં આપણા રાવસાહેબ મુંબાઈની તે વેળાની એલફિસ્ટન ઈન્સ્ટીટ્યુટ (હાલની એલફિસ્ટન કોલેજ) માં દાખલ થયા. તે વખતે ત્યાં નામીયા ઇંગ્રેજ શિક્ષકો જૂદા જૂદા વિષયો શીખવતા હતા. કાલેજના પ્રીન્સીપાલ પ્રોફેસર હાર્કનીસ સામાન્યજ્ઞાનને ભાષા શીખવતા હતા. આરવીઆર ગણિત વિદ્યાના શિક્ષક હતા, એંડરસન ઇતિહાસ, અને ભૂગોળ શીખવતા. અને મીસ્ટર એલરસાયનાદિ શાસ્ત્રપ્રયોગ સહિત શીખવતો હતો. એ પ્રોફેસરો પોતાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે ઘણા માયાળુપણાથી વર્તતા હતા. તેથી વિદ્યાર્થીઓ તેમને પૂજ્ય ભાવથી ચહાતા. તથા તે જે કહેતા તે ઘણાજ ધ્યાનથી સાંભળતા હતા. વળી વિદ્યાર્થીઓઉપર તેમનો સંપૂર્ણ ભરોસો હતો. તેથી કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાના શિક્ષકને જાહેર કરતો કે ફલાણા શેઠપાસે તમે જઈને કેહેશો તો આપણી કાલેજને તેના તરફથી મદદ મળશે. તો તરત ગાડી જોડાવી પોતાના શિષ્યને સાથે લઈ તે ગૃહસ્થની પાસે જતા. એવા નિરભિમાની અને સ્વચ્છ મનના તે વેળાના ઇંગ્રેજ શિક્ષકો હતા. આજ તેમાં અસમાન જમીનનો તફાવત પડી ગયેલો દીઠામાં આવેછે. એ કાલેજમાં આનંદરાવ ચાંપાણ, કહાનદાસ મંછારામ અને નસરવાનજી ચાંદાભાઈ આદિ એમના સાધ્યાઈઓ હતા. તેઓમાં રાવસાહેબનો વાર્ષિક પરીક્ષામાં નંબર ઉપરજ આવતો તેથી કાલેજની સાથેજ દેશી નિશાળના મેહેતાજીઓ તૈયાર કરવાસાથે એક નાર્મલ સ્કૂલ કહાડી હતી. તેમાંના સ્કાલરોને હમણાની પેઠે દર મહિને પાંચનો પગાર મળતો, અને બધા સાથેજ રહીને અભ્યાસ કરતા તેના વડા શિક્ષક બાળ ગંગાધર શાસ્ત્રી ને ત્યાર પછી રાં બં દાદાબા પાંડુરંગ હતા. રાવસાહેબ પોતાના

અભ્યાસમાં ચડતા માલમ પડ્યાથી ત્રીજે વરસે સ્કાલરશીપમાં વધારો થઈ રૂ. ૨૦૭ નો પગાર મળવાનો ઠર્યો. તેની સાથેજ કેટલીક મુદત સુધી આ નામલસ્કૂલના ગણિતનો વિષય શીખવવામાટે જતા. તેનો પંદર રૂપીઆ જૂદો પગાર મળતો હતો.

ઉપર પ્રમાણે રૂપીઆ વીસની સ્કાલરશીપ લઈ અભ્યાસ કરતા હતા તે વખત કાલેજના ગુરૂઓ એમના અભ્યાસ અને રેહેણી કરણીથી ઘણાજ પ્રસન્ન થયા. એવામાં એજ કાલેજને લગતી એલ્ફ્રિસ્ટન સ્કૂલમાં ગણિતના શિક્ષકની રૂ. ૪૦૭ ના પગારની જગા નીકળવાથી આ પ્રીતિપાત્ર વિદ્યાર્થીને સને ૧૮૫૦ ના જીન મહિનાની પેહેલી તારીખે આપવામાં આવી. એ દિવસથી રાવસાહેબ મોહનલાલ સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયા.

અગાડી કેહેવામાં આવ્યું કે તે વેળાની કેળવણીથી વિદ્યાર્થીઓ ધર્મશીળ, નીતિમાન અને દેશ સુધારામાં ઉત્સાહી નીવડતા, તેનું ઉદાહરણ પણુ આ ચરિત્રમાં આપણને મળી આવેછે. આ જીવાનીઆઓ વખતે વખતે ભેળા થઈ વિદ્યા અને દેશ સુધારા ઉપર ચર્ચા ચલાવતા હતા. તેમાં સુધારા અને નીતિબોધક તરીકે નામાંકિત થયલા મી. કરસનદાસ મૂળજી, કહાનદાસ મંછારામ, ગંગાદાસ ક્રીસોરદાસ, દાકટર ભાઉ દાજી, તથા આ રાવસાહેબ ઇત્યાદિ નામીયા ગૃહસ્થો હતા. એજ મંડળીએ આગળ જતાં મોટું રૂપ પકડીને બુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થાપન થઈ તેમણે મેહેનત કરીને એક ફંડ સ્થાપન કર્યું, તેમાંથી સભાનો ખર્ચ નીભાવવા લાગ્યા, પછી તેમાં ચર્ચાયલા વિષયો છપાવીને પ્રજામાં ફેલાવવામાટે બુદ્ધિવર્ધક નામનું માસીક ચોપાનીઊં બહાર પાડવા માંડ્યું. એ માસિક પુસ્તક એવું તો સાડે નીકળતું હતું

કે હજી પણ તે વાંચતાં મનને આનંદ થાયછે. એ સભાએ મુંબાઈમાં બે કન્યાશાળા સ્થાપન કરીછે. તે હજી સારી રિથિતિમાં ચાલ્યા કરેછે. અને સ્ત્રી કેળવણી દેશમાં દાખલ થવામાટે એ સભાએ મેડેનત લેવા માંડી તેમાં આ રાવસાહેબે નૂદી નૂદી વેળાએ ભાષણો કીધાં હતાં. તેમાંનાં બે ભાષણો મુખ્ય છે. એક સ્ત્રી કેળવણી ઉપર અને બીજું તે વેળાએ સર્વને અચંબો પમાડતા વિજળી કાસદવિષે હતું. તે વેળાએ એ બન્ને વિષયો નવા હોવાથી લોકોને નવાઈ લાગવાની સાથે ઘણીજ સારી અસર થઈ, અને લોકો સ્ત્રી કેળવણીમાં પ્રવૃત્ત થયા. તેના પરિણામ તરીકે આજ ગૂજરાતમાં ઠામ ઠામ કન્યાશાળાઓમાં બાળકીઓને અભ્યાસ કરતી જોવાઈ જાય.

સ્ત્રી કેળવણીવિષે ભાષણ. સને ૧૮૫૧ સભાસદ ગૃહસ્થો.

આ દેશના ઘણા લોકો પોતાની છોડીઓને ભણાવવાની ના કહેછે. તેનું કારણ એમ બતાવેછે કે, પૈસા પેદા કરવાસાડ ભણવું જોઈએ. ભણવાથી બીજે કંઈ ફાયદો થતો નથી. બાપડીઓને કંઈ રળવા જવું નથી, તે તો પુરૂષને આધારેજ શોભે. કારણ કહેછે કે, “વિનાશ્રયં ન શોભતે પંહિતા વનિતા લતા” મતલબ કે, પંડિત, સ્ત્રીને વેલને આધાર જોઈએ. આધારવિના શોભતાં નથી.

આ તકરાર કેવળ ખોટી છે. રળવાની વાત બાળુએ મૂકીને જોઈશું તોપણ ભણવાથી ઘણા ફાયદા જણાશે. જે બુદ્ધિ એટલે મનની શક્તિઓ પરમેશ્વરે સ્ત્રીપુરૂષને આપીછે તે ભણવાથી ખૂલેછે અને સુધરેછે. અને તેથી તેઓ વધારે ઉપયોગી થાયછે. વળી ભણેલું હોય છે, તે પોતે જાતે વધારે સુખી થાયછે ને પારકાને વધારે સુખી

કરી શકેછે. પણ સરકારની નોકરી કરવાની જેઓ ઊમેદ રાખેછે તેઓ એમ કહેછે કે, વાંચતાં અને સારા દસ્કત લખતાં આવડે એટલે અમે ભણી રહ્યા, અમારે વધારે ભણવાનું કાંઈ કામ નથી. વેપારી કે દુકાનદાર કહેછે કે, અમારા છોકરાને આંક, નામા ને હિસાબ આવડ્યા એટલે બસ થયું, વધારે ભણવાની જરૂર નથી. પણ ભણવાનો જે ખરો અર્થ ઉપર કહ્યો તે જે તેઓ સમજે તો આતું કહી શકે નહીં.

આપણા લોકોમાંના ઘણા જણા સ્ત્રીઓને હલકી ગણેછે, તેમને નિંદેછે તથાપિ જે તેઓ કહેછે તેવીજ જે તેઓ હોત તો પરમેશ્વર તેને ઉત્પન્ન શા માટે કરત, સ્ત્રીઓ જે કે, શરીરબળમાં કે હિંમતમાં પુરૂષો જેવી નથી હોતી, તોએ ઘણી વાતે તે પુરૂષના જેવીજ છે. પુરૂષની યોગ્યતાની બરાબરી કરી શકે એવી આ ભૂમં-ડળમાં એકલી સ્ત્રીજ છે. બીજું કોઈ પ્રાણી નથી. જે કે બીજાં પ્રાણીઓ શરીરશક્તિને કૂરતામાં માણસ કરતાં ચઢીઆતાં છે. પણ તેને શું કરીએ, તેની સાથે આપણે રહી શકતાં નથી. પુરૂષને બધીજ રીતે મળતી આવે એવી એકલી સ્ત્રીજ આ દુનિઆમાં છે, મુખાકૃતિ, આંખ, કાન, હાથ પગ વગેરે અવયવ અને વિશેષ ઇશ્વરની અમુલ્ય બક્ષીસ જે વાણી, મન, બુદ્ધિ ઇત્યાદિ પુરૂષના જેવી એકલી સ્ત્રીમાંજ છે. પ્રીતિ, ક્ષમા, દયા, આતંદ, ખેદ ઇત્યાદિ મનોવૃત્તિ પણ પુરૂષના જેવીજ સ્ત્રીઓમાંજ હોયછે. નીતિ, અનીતિ, પાપ, પુણ્ય ઇત્યાદિ વિચાર જેવા પુરૂષોમાં પ્રવેશ કરેછે, તેવા સ્ત્રીઓમાં પણ પ્રવેશ કરેછે, અને સતકર્મ, અસતકર્મ વગેરે બાબતમાં પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિના અધિકાર બંનેમાં સરખાજ જણાયછે. માટે જ્ઞાની પુરૂષો કહેછે કે સ્ત્રી પુરૂષનું અંગ છે. એટલે સ્ત્રીવડે પુરૂષ શોભેછે, અને પુરૂષવડે સ્ત્રી શોભેછે; વળી

આપણા શાસ્ત્રમાં કંઈ સ્ત્રીઓની યોગ્યતા ઓછી ગણી નથી. સ્ત્રીવિનાનો પુરૂષ ગૃહસ્થમાં ગણાતોજ નથી. તે સંસારનું મંડન કહેવાયછે. તે ખરૂં છે. આ સૃષ્ટિમાં હેના પ્રપંચ અને પરમાર્થનાં મોટાં મોટાં કાર્યો તેના વગર થતાં નથી. હોમ, હવન, ઇત્યાદિમાં સ્ત્રીને સાથેજ બેસાડવામાં આવેછે, અને તે નથી હોતી ત્યાં તેની જગો-ઉપર ઝારી મૂકવાનો ચાલ છે. એ બધા ઉપરથી શું જણાયછે. સ્ત્રીઓ કંઈ પુરૂષથી ઉતરતું પ્રાણી નથી, પણ બરોબરી કરનારી છે. ત્યારે એ આપણું અંગજ છે તો ભોગનેગે આપણા શરીરનું એકાદ અંગ ભાગ્યું કે અગડ્યું તો તેને સમારવાને આપણે જેમ યત્ન કરીએ છીએ તેમ આપણા ઘરમાં માઆપને ઘેરથી અજ્ઞાન સ્થિતિમાં આવેલી સ્ત્રીને પણ સુધારવાની દરેક સમજી પુરૂષની ફરજ છે. તેના બહારના દેખાવ ધરેણા ગાંઠા અને ઠાઠમાઠમાં ભૂલવાનું નથી. પણ તેનું બુદ્ધિસૌંદર્ય, સદાચરણ, લાવણ્ય ઇત્યાદિ સદ્ગુણો નેવાનીજ ઉત્કંઠા રાખવી નેઇએ. કહ્યું છે કે, વરં પર્વત દુર્ગેષુ પ્રાંતં વન-ચરૈઃ સદ્ ॥ ન મૂર્લ્લજનસંપર્કઃ સુરેંદ્ર મુવનેષ્વપિ ॥ અર્થ ॥ વખતે હું-ગરમાં પણ સાથે મેળાપ થયલો પરવડશે.—પણ રાજ-મહેલમાં હોવા છતાં મૂર્ખ સાથે મેળાપ થએલો સાંખી શકાશે નહીં. ત્યારે હમેશ સાથે રહેનાર સ્ત્રી મૂર્ખ હોય તે કેમ પરવડે.

મૂરખ બાયડીઓ કરતાં ભણેલી બાયડીઓ ધરનું કામ વધારે સાંચું કરી શકેછે; ધરમાં બધું સાફસુકને ચોખ્ખું રાખેછે, પોતે કુચ્ચડ રહેતી નથી. મૂરખ બાયડીઓની પેઠે તે પોતાનો વખત લોકોની કુચ્ચલીમાં, ગાળો દેવામાં, લડવામાં કે ઊંઘવામાં કહાડતી નથી, પણ ધરનું કામ-કાજ કરી રહ્યા પછી શીવવામાં, ભરવામાં, ગુંથવામાં અને સારાં પુસ્તકો વગેરે વાંચવામાં કહારેછે.

વગર ભણેલી બધરીઓ ધણી વહેમી હોયછે, તેઓ પોતાના ધણીપાસે નકામા પૈસા ખરચ કરાવેછે, તથા પોતે નઠારાં કામ કરેછે. પોતાનો ધણી કંઈ કરવાનો હોય, ને તેની મતલબ બરાબર તે સમજતી ન હોય તો-પણુ તેને તે કરવા દેતી નથી. ધણી વધારે સારા રો-જગાર ઉપર પરગામ કે પરદેશ જતો હોય તો તે ગામ કે દેશની તેને ખબર ન હોય તોપણુ તેને ત્યાં જવા ન દે. ઘરેણું કરાવવાની શક્તિ ન હોય તો સંતોષ રાખ્યાને બદલે તેને સંતાપે ને પોતાની બેનો કે પડોશણુનો વર તાલેવર હોય તેનાં જેવાં ઘરેણું કરાવવાને ઈચ્છે, તેને સંતાપે.—૩પીઆ વ્યાજે મૂકવાની કે વેપાર કરવાની તેની મરજી હોય પણુ તેમ કરવા ન દે, ને ઘરેણું તથા ભારે લૂગડાં કરવાને હઠ લે એ બધાં આચરણુ મૂખીઈનાં છે. નજીવી વાતમાં રીસાય ને કજીઓ કરે. સ્નાની સ્ત્રીને જે વાત હલકી ને મનમાં ન લાવવાબેગ જણાય તે મૂર-ખને મોટી પહાડ જેવી લાગે. ઉદાહરણુ.—વર બાપડો બહારથી થાક્યો પાક્યો ઘેર આવે ત્યારે તેની સાથે સાં-ભળીને રાજી થાય એવી મધુર વાતો કરીને તેને સુખી કરવાને બદલે મોટું મોટું ચડાવીને ફફડવા માંડે. એજ ઉપરથી “મૂર્ખ સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાનીએ” કહેવાનો ચાલ પડેલો છે. ધણી ઘરમાં આવ્યો કે ફરીઆદ શરૂ થાય, ફલાણીએ મને આમ કહ્યું, ને ફલાણીએ તેમ કહ્યું, સા-સુએ વૈતરું કરાવ્યું ને નણુંદે મેહેણું માર્યું ને આકરે કહ્યું માન્યું નહીં. એમ કહીને કડવા કડવા બોલ બોલેછે. અને કજીઓ કરેછે ત્યારે તેને વારવાની તે બિચારાને જરૂર પડેછે, એટલે કજીઓ થાયછે ત્યારે પેલી મૂર્ખા ભાલાજેવાં વેણુ સામાં મારેછે. અને તેથી ધણીવાર એકું બને છે કે, વર તેની વાતો સાંભળીને તેના જેવોજ નાના મનનો, નાદાન, અને વેહેમી થઈ જાયછે.

પણુ જો ભણેલીને મોટા મનવાળી હોય તો તે એવી નાની ને એવકુશી ભરેલી વાતોને લેખવેજ નહીં. ને સૌ સાથે હળી મળીને ચાલે. પોતાના વર જોડે જ્ઞાનની ડાહી ડાહી વાતો કરે, તેની પાસે ધર્મનીતિની કે ભૂગોળ ઇતિહાસ ઇત્યાદિની ઝીણી વાતો નવરાસની વેળાએ સમજે, ને ધરની, ન્યાતની કે પડોશીની વાતોમાં આખો દહાડો ગાળવાને ઠેકાણુ ખીજ દેશની કે વિદ્યાની વાતોમાં સામેલ થાય. તથા અડચણની વેળાએ ધણીને સારી સલાહ આપે, ને તેને દુઃખે દુખી ને સુખે સુખી દેખાય.

ધણા લોકો એવું બહાનું કાઢે છે કે, છોકરીઓને ભણાવવાનો ચાલ નથી. એવા માણસને એમ પૂછવું કે, એથી ફાયદો થશે કે ગેરફાયદો? બધી સ્ત્રીઓને વેપાર રોજગાર કે નોકરી કરીને કમાવું નથી એ વાત ખરી; પણ ભણેથી તેઓ પોતાનું, પોતાના વરનું અને પોતાના છોકરાં છૈયાનું સાફ નહીં કરી શકે? જેટલી આપણે ભણવાની જરૂર છે તેટલી આપણી સ્ત્રીઓને તથા છોકરીઓને ભણવાની જરૂર છે. કેમ કે જ્ઞાન એ સુખનું મૂળ છે. એવડે ધર્મનીતિ અને સુવર્ણ આલે છે. જેમ સૂરજ અંધારાને હાંકી કહાડે છે તેમ જ્ઞાન આળસ અને ખીજ દુર્ગુણને હાંકી કહાડે છે. માઆપ પોતાની છોકરીઓને ભણાવે તો તેથી તે, માઆપ અને ખીજ સૌ સુખી થાય. જેની ધણીઆણી સારી કેળવાયેલી હોય છે તે ધણું કરીને સુખીજ થાય છે. એવી બાઈ પોતાનાં છોકરાંની સારી સંભાળ લઈ શકે છે, તેમનાં કૂમળાં મનમાં નીતિ અને પરમેશ્વર સંબંધી સારા સારા વિચાર ઉતારી શકે છે. ને બાળપણથીજ તેમને સાચું બોલવા વગેરેની સારી ટેવ પાડે છે. તે પોતાના ધરનો હિસાબ રાખી શકે છે. તથા વિચારીને પોતાની યોગ્યતાપ્રમાણે ખરચ કરે છે. ને વરના ખીજ કેટલાંએક કામ પણ

કરી શકે છે. જે વગરભણેલાં બધરાંઓથી થઈ શકતું નથી. ઘરમાં સંપત્તી રહેછે. વહુવાર અને સાસુ નણુંદ ઇત્યાદિ પોતાના સંબંધીઓને દુઃખ દેતી નથી. અને બીજાઓને દેવા પણ દેતી નથી. તેમજ પોતાના છોકરાઓને સાચું જૂઠું સમજાવીને વહુઓ કે બીજા સંબંધીઓ સાથે તે લડાવી મારતી નથી. પણ સર્વજાણ હેત ભાવથી રહી શકે એવું તે કરેછે. માટે આયડીઓને અભણ રાખવી એ બેવકૂફીને ગુન્હા ભરેલુંછે. છાડીઓને ખામુંખાં ભણાવવી જોઈએ. અને બધરાંઓ જોડે પ્રીતિથી વર્તવું જોઈએ. ને તેને ઘટતું માન પણ આપવું જોઈએ. એવું કર્યાને ઠેકાણે તેમને અજાણ રાખેછે. તથા તેમને નીચ અને હલકાં ગણવામાં આવેછે. તથા એટલું દુઃખ દેછે કે તેમનું અંતઃકરણ દુષ્ટ થઈ જાયછે. તથા તેમનો સ્વભાવ બગડી જાયછે. ને તેમનામાં ધણું દુર્લક્ષણ આવેછે, જે મૂરખ હોયછે તે ધણું કરીને દુર્ગુણી હોયછે. તેઓ એવાં કાંમે કરેછે કે, તે કેહેતાં આપણે શરમાઈએ પણ તે કરતાં શરમાતાં નથી. એવા મૂરખ બધરાંઓએ કોઈ કોઈવાર તો પોતાનાંજ નિર્દોષ બાળકોના જીવ લીધાનું આપણે સાંભળીએ છીએ. જે કેળવણી પામેલાં હોય તો એવું કદી કરે નહીં. એકલું લખતાં વાંચતાં આવડે ને ભણેલાં કહેવાતાં નથી. પણ જેની બુદ્ધિ ખૂલેલી હોય, જે જ્ઞાની હોય, અને સદાચરણથી ચાલે તેજ કેળવાયવું કહેવાયછે.

ઉપર આપણે સ્ત્રીવર્ગને કેળવણી આપવાની જરૂર દેખાડી છે. હવે સ્ત્રી કેળવણીના કામમાં આપણા અસહના હિંદુઓ હાલના જેવા ટુંકા વિચારના નહોતા, તે આપણે જોઈએ. સ્ત્રીઓને શાસ્ત્રાદિકમાં, રાજ્ય વ્યવહારમાં, તેમજ પરમાર્થમાં શો ઉપયોગ? તેણે તો રાંધવું, સીંધવું અને ઘરનું કામકાજ કરવું એવું કેહેનારા

ખીજ દેશની સ્ત્રીઓની હકીકતથી અને આ દેશની સ્ત્રીઓ-
 વિષેના લેખ, કથા, પુરાણ ઇત્યાદિથી અણુવાકેક છે
 એવું સિદ્ધ થાયછે, કેમકે અગા ડીના પુરાણ અને ઇ-
 તિહાસોમાં પુરૂષોનાં જેમ વખાણો થયાંછે, તેમ સ્ત્રીઓ
 પણ વખણાયતી દેખાયછે, સ્ત્રીઓએ રાજ ચલાવ્યાની વાત
 તો પ્રસિદ્ધ છે. દશરથની સ્ત્રી કેકેએ પોતાના ઘણી જોડે
 લડાઈમાં જઈ, તેના રથનો આંક ભાંગ્યો ત્યારે તેને સં-
 ભાળી લઈને પતિને જય મેળવી આપ્યો હતો. અહલ્યા,
 દ્રૌપદિ, સીતા, તારા, મંદોદરી, કુંતાં ઇત્યાદિ મહારાણી,
 રાજ્યક્રિય પ્રકરણોમાં સલાહ આપનારીઓ, તેમજ ખીજ
 ઋષિપત્નિઓ અને રાજ્યકન્યાઓ પ્રપંચ અને પરમા-
 ર્થમાં વિખ્યાત પુરૂષોની બરાબરી કરનારીઓ પુરાણોમાં
 ઘણી વર્ણવાયતીછે. મૈત્રયા વેદાંતશાસ્ત્રમાં રૂપમણી
 લેખનવિદ્યામાં અને ચિત્રરેખા ચિત્રવિદ્યામાં કુશળ
 હતી તેઓ જગજ્ઞહેર છે. તે વેળા ચિત્રવિદ્યા કેવી
 પૂર્ણ દશામાં હતી, તે એક આ વાત ઉપરથી માલમ પ-
 ડેછે કે, સીતાએ રાવણના પગનો અંગુઠો જોવાની વાત
 પોતાની સાસુને કહી, તે ઉપરથી તેણે આખા રાવણની
 છબી ચીત્રી દેખડાવી, એ ઉપરથી ચિત્રવિદ્યામાં અવ-
 શ્યનો ઉપયોગ જે શરીર તે આ ચિત્રકળા ઉપરથી જ-
 ણાઈ આવેછે. વિદ્વાન, શૂરી અને જ્ઞાની સ્ત્રીઓ જોકે
 ઘણી થઈ નથી, તોપણ તે ઉપરથી તેની યોગ્યતા ઓછી
 થતી નથી. કેમકે તે વિદ્વાન અને શૂરા ઇત્યાદિ ના-
 માંકિત નરોની માતા થઈ ગઈ છે. એથી તેઓની શોભા
 છે. અને કહેવત ચાલી છે કે “ જનની જણે તો હ-
 રીભક્ત જણુજે, કાં દાતા કાં શૂર,” મોટા મોટા વેદાં-
 તાદિ શાસ્ત્રની બાબતમાં શિવ પાર્વતી સંવાદ, અને સીતા
 અને રામચંદ્રનો સંવાદ જોઈએ છીએ ત્યારે જો સ્ત્રીઓને
 વિદ્યા શીખવવાનો અથવા તેની સાથે જ્ઞાનપ્રકરણની

વાતો કરવાનો ચાલ ન હોત તો ગ્રંથોમાં તેનાં ઊદાહરણો ક્યાંથી મળત, વળી મંડનમિશ્ર પંડિતની સ્ત્રી સરસ્વતી એટલી તો વિદ્વાન હતી કે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યને વાદમાં મહાત ક્યાંનું કેહેવાયછે. તેમજ ભાસ્કરાચાર્યજીની દિકરી લીલાવતી પણ તેવીજ વિદ્વાન હતી. તેને ખનાવેલો ગ્રંથ લીલાવતી છે, અને તે ગણિતના વિષય ઉપર છે. શોધ કરતાં એવા સંકડો દાખલાઓ મળી આવશે. તે ઉપરથી જણાય છે કે અસલ આપણા દેશમાં ભણવાનો ચાલ હતો. ભરતખંડમાં અસલ વિદ્યા ઘણી હતી. તેનું કારણ એ હતું કે, તે વેળાની સ્ત્રી ભણતી તેથી પોતાનાં છોકરાંને અભ્યાસ કરાવવા ઘણી મહેનત લેતી. સારાં લૂગડાં ધરેણું પેહેરાવવાં, કે જમવા તેડી જવાં, કે વેહેલાં પરણાવવાં એનાપર જેટલું તેઓ લક્ષ આપતી તેના કરતાં છોકરાંને ભણાવવા ઉપર તથા પોતાનું જ્ઞાન વધારવા ઉપર તેઓ વધારે ધ્યાન આપતી હતી.

વીજળી તથા વીજળીનો કાસદ. (તાર) સને ૧૮૫૨

ભાષણ ૨ જું.

વર્ષાઋતુમાં ઘણીવાર વીજળી થાયછે. તે આપણે બધા દેખીએ છીએ. પણ એ શો પદાર્થ છે તે આપણે જાણવું જોઈએ. વીજળી એ એક એવો પદાર્થ છે કે, તે આપણી નજરે દેખાતો નથી, પણ તેનાથી જે કાર્ય થાયછે, તેથી આપણને માલમ પડેછે કે, ફ્લાણી વસ્તુમાં વીજલી છે. એમ તો નક્કી જાણવું કે, સઘળી ચીજમાં જેમ ગરમી છે, તેમ વીજળી પણ છે. હવે સઘળી ચીજમાં ગરમી છે તે કાંઈ આપણી નજરે દેખાતી નથી. તોપણ તેના જે કાર્ય થાયછે તેઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે ફ્લાણી વસ્તુમાં ગરમી છે. જ્યારે આપણે અ-

કમકની પથરી સાથે ખરું લોહું અફાળીએ છીએ ત્યારે અથવા લાકડાના બે કકડા એક બીજા સાથે ઘસવાથી તણુખાને ધુવારો નીકળેછે. તે તણુખા કંઈ જાતે ગરમી નથી. પણ ગરમીની અસર કે કાર્ય છે. તેમજ દીવો બળેછે તે રસાયણ સંયોગથી પેદા થયેલી ગરમીનો દાખલોછે. તેલ, બત્તી અને પાણી એ ત્રણ વસ્તુઓ જેની બનેલીછે તેનો સંયોગ વિયોગ થવાથી ગરમી ઉત્પન્ન થાયછે, આ દીવો જે બળેછે તે કંઈ ગરમી નથી, પણ એ તો ફક્ત ગરમીની અસર છે. વળી બીજે દાખલો કે કળીચૂનામાં પાણી રેડીએ તો તેમાંથી ગરમી પેદા થાયછે એ ગરમી જે નીકળેછે તે પાણીની છે. પણ એકલા પાણીમાં તે કંઈ માલમ પડતી નથી. જ્યારે તેનો સંયોગ ચૂના સાથે થાયછે, ત્યારે જોવામાં આવેછે.

જેવી રીતે એક પદાર્થ બીજા સાથે ઘસવાથી અને રસાયન સંયોગથી ગરમી પેદા થાયછે, તેમજ વીજળી પણ એવાજ બે પ્રકારથી ઉત્પન્ન થાયછે. જે વીજળી ધર્ષણ એટલે ઘસવાથી ઉત્પન્ન થાયછે તે ધર્ષણ વીજળી કહેવાયછે.

બિલોરી કાચના વાસણને રેશમ કે ઉન સાથે સારી પેઠે ઘસીને તે આગળ રૂ, પીછું, કે બરના ગર જેવી હલકી ચીજ ધરીએ તો તે તેની તરફ ખેંચાશે. અને થોડી વાર પછી તે પાછી આધી જતી રહેશે. હવે એ જે ખેંચાય છે અને દૂર જાયછે, તે વીજળીને લીધે છે. શિઆળાની ઋતુમાં ઘણીવાર જોવામાં આવેછે કે, પેહેરવાના મુગટા કે અબોટીઆં, ઘોઘને સૂકવેલાં હોય, ને તેની કહ્લી કરીએ તો તેમાંથી તણુખા નીકળતા માલમ પડેછે. એ તો આપણામાંના ઘણા જણાના દીઠામાં આવ્યું હશે. એ ધર્ષણ વીજળીના તણુખા છે. એવી ધર્ષણ વીજળી ઉત્પન્ન કરવાને એક સંચો બનાવેલો હોય છે. તેમાં કાચ

ભેડે રેશમ ધસાઇને ઘણી વીજળી ઉત્પન્ન થાયછે. તે વીજળીના સંચાની પેટીઓ અવાચક થઈ ગયલા માણસો જાગૃત કરવાને કામ લાગેછે.

એ મુજબ ધર્ષણથી થનારી વીજળીનું વર્ણન કર્યાપછી રસાયનથી વીજળી શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તે વિષે થોડી હકીકત કેહેવી જોઈએ. રસાયનની વીજળી ઉત્પન્ન કરવાને સાર જૂદી જૂદી જાતના સંચા બનાવેલા હોયછે. તેમાંના એક ઘણા સહેલાની હકીકત આપ્રમાણે છે.— એક કાચના પ્યાલામાં ગંધકનું તેલ અને પાણી ભેગાં કરીને ભરવાં અને તેમાં તાંબાનું અને જસતનું એવાં બે પત્રાં તારે લટકાવીને મૂકવાં. હવે જ્યાંસુધી એ બંને તારના છેડા એક બીજાની પાસે આવે તો તેમાંથી ઝીણું તણુખા નીકળતા નજરે આવેછે, તે વીજળીની અસર છે. ત્રાંબાના પતરાંવાળા તારમાંથી વીજળી નીકળીને જસતવાળા પતરાના તારમાં જાય છે, ત્યારે એવું દેખાય છે. એવી રીતે પેદા થયેલી વીજળી માણુસના સુખને વાસ્તે ઘણું ઘણું કામ કરેછે.

વીજળી માણુસનેવાસ્તે કામ કરેછે, એવું કોઇને કહીએ તો તે આપણને બેવકુફ ગણીને કહેશે કે, વીજળી માણુસનેવાસ્તે કામ કરવાને બદલે તેનો નાશ કરેછે. કોઈ ઘરપર પડેછે તો ઘરનો, ઘરના સામાનનો અને ઘરનાં માણુસનો નાશ કરેછે. કોઈ વહાણપર પડેછે તો તે વહાણનો, તેમાના માલનો, અને તેમાના માણુસનો નાશ કરેછે. કોઈ પહાડપર પડેછે તો તેને ફાડીને તેના ચીરાડા કરી નાંખેછે. જમીનપર પડેછે તો સવાજજ ઊંડો ખાડો પાડેછે. એવાં એવાં કામ વીજળી માણુસનેવાસ્તે કરેછે. પણ એવું બોલનાર સખસને આપણે કહીએ કે, ભાઈ જરા સખુર કરો. હમણાની વિદ્યાના શોધે કરીને વીજળીથી કેવાં કામો બનેલાં છે. તેને એક

ગુલામની માફક રાખીને માણસ પોતાનું કામ કેવું કહાડી લે છે. તે સાંભળો. વીજળી આપણે વાસ્તે ત્રાંખા, પી-તળ અને લોઢા વગેરે હલકી ધાતુની જાણુસ ઉપર સોનું રૂપું ચડાવીને ચળકતાં કરી આપે છે. એવું રસવાને ઘણા દહાડા અને ઘણી મેહનત લાગે છે. પણ તે જરા વારમાં એટલે આશરે દશ મિનિટમાં વીજળીથી થાય છે. વળી વીજળી માણસને સારૂ નવી નવી ધાતુઓ અને નવી નવી ચીજો શોધી કહાડે છે. બીજું વીજળી શું કરે છે? ઘડિયાળો ફેરવે છે. બીજું શું કરે છે? ભાગેલાં વહાણો સમુદ્રમાં બુડી ગયાં હોય તેનાં ખોખાંઓને ઉ-રાડી મેલે છે. તેથી બીજાં આવતાં જતાં વહાણોને હ-રકત પડતી નથી. બીજું શું કરે છે? પહાડો ફાડીને રસ્તા કરી આપે છે? બીજું શું કરે છે? રોગીઓ જેવા કે, લકવો, અને સંધીવા વાળા વગેરેને સારાં કરે છે. બીજું શું કરે છે? લોઢાનો લોહચુંબક જોઈએ ત્યારે બનાવે છે. બીજું શું કરે છે? લાખો ગાઉની ખબર પળવારમાં પ-હોંચાડે છે. એ બે છેલ્લી વાતોવિષે હું તમારી આ-ગળ વિવેચન કરવાનો છું.

ઇલેક્ટ્રિક ટેલેગ્રાફવિષે.

ઇલેક્ટ્રિક ટેલેગ્રાફ એટલે વીજળીના તારની મારફતે સં-દેશો મોકલવાની યુક્તિ, -એવા સંદેશો ઘણું કરીને સર્વ લોકોની જાણમાં છે. કેમકે ઘણાં શહેરોમાંથી લોકો મુંબાઈ વગેરે ઠેકાણે સંદેશો મોકલે છે. તથા મુંબાઈથી સંદેશો જાય પણ છે.

એ સંચો ચાલતો થયો ત્યારથી ઘણા ફાયદા થયા છે. જુવો કે અગાઉ એક જગોએથી બીજી જગોએ સંદેશો મોકલવો પડતો ત્યારે કાસદ રાખતા, અને તેની સાથે કેટલાક રૂપીઆ આપવાની સરત કરીને તેને મોકલતા.

તેને કદાપિ અમદાવાદથી મુંબાઈ આવવું હોય તો નિ-
 દાન દશ દિવસ કરતાં ઓછો વખત લાગતોજ નહીં.
 અને જ્યારે વરસાદ કે બીજી કોઈ રીતની અડચણ હોય
 ત્યારે એથીએ વધારે દહાડા લાગતા. વળી સંદેશા મો-
 કલવાની રીત કેટલેક ઠેકાણે એવી પણ હતી કે, કેટ-
 લાંએક કબૂતર પાળતા, અને તેની કોટે કાગળ બાંધીને
 ઉડાડતા, એટલે પેલાં કબૂતર જ્યાં કાગળ પહોંચાડવો
 હોય ત્યાં લઈ જતાં. હાલમાં સંદેશા પહોંચાડવાને
 વાસ્તે નામદાર ઇંગ્રેજસરકારે ડાક રાખેલા છે, અને તે
 શી રીતે ચાલે છે તે સર્વજનુના જાણવામાં છે. ડા-
 કની મારફત અમદાવાદથી મુંબાઈ ખરે મોકલવી હોય
 તો આસરે એક દિવસ લાગે છે. અને તેનો જવાબ
 ફરી વળતાં બીજા બે દિવસ જોઈએ. એટલે કંઈ બા-
 અતનો જવાબ મંગાવવો હોય તો એક અઠવાડિયાવગર
 તે આવેજ નહિ. હવે જુવો કે, એ બધાના કરતાં ઇ-
 લેક્ટ્રિક ટેલેગ્રાફ કેટલું ઝડપથી કામ કરે છે.—તે વાત તો
 ઘણું કરી અહીં જોઈલાં ઘણાખરાના જાણવામાં છે.
 અને કેટલાક વેપારી તો એવિયે અજમાશ પણ કરી
 ચૂક્યા છે કે મુંબાઈથી અમદાવાદ જવાબ મંગાવવો હોય
 તો આસરે ચાર કલાકમાં જવાબ ફરી વળે છે. મુંબા-
 ઈથી સવારે છ વાગે સંદેશો મોકલે તો આઠ વાગતે અ-
 મદાવાદમાં વંચાય છે. એ બે કલાક જે વખત જાય છે
 તે કંઈ સંદેશાને મુંબાઈથી અમદાવાદસુધી ચાલવું પડે
 તેમાં જતો નથી. પણ તેના બધા અક્ષરો ગોઠવવામાં
 તથા તે સાફ ઉતારવામાં લાગે છે. સંદેશો તો એટલી
 ઝડપથી ચાલે છે કે, જે વખત મુંબાઈથી મોકલે છે તેજ
 વખત અમદાવાદમાં જઈ પહોંચે છે.

એ યંત્ર હાલમાં ઘણું ઠેકાણું ચાલે છે. અને તેવડે
 ઘણાં ઉપયોગી કામો ઝડપથી થાય છે, માટે એ સંખ્યા

કેવા છે, અને તે શા આધારથી ચાલેછે, તેવિષે આપણે જાણવું જોઈએ. એવિષે લોકો તરેહતરેહવાર વિચાર કરેછે. કેટલાક ધારે છે કે એ તાર પોલો હશે, ને એમાં ઝીણા કાગળનું બીડું વાળીને મૂકીને કુંક મારતા હશે, અથવા કંઈ ધમણ ચલાવતા હશે, તેથી પેલો કાગળ બીજે છેડે પહોંચતો હશે પણ એ બધા વિચાર ખોટા છે. ખરી બીના નીચેપ્રમાણે છે.

ઇલેક્ટ્રિક ટેલેગ્રાફના મુખ્ય ત્રણ ભાગ છે. તેનાં નામ, ખ્યાટરી, તાર, અને સોય. નાની ખ્યાટરીમાં ફક્ત ત્રણ ખ્યાલા હોયછે. પણ મોટી જોરાવર ખ્યાટરીમાં એવા સો પચાસ ખ્યાલા હારબંધ ગોઠવી રાખેછે. અને તેમાં ઉપર કલાપ્રમાણે એક બીજા સાથે એવી રીતે સંબંધ રાખે છે કે, એકનું ત્રાંબાનું પતરું બીજા જસતના પતરા જોડે અને બીજાનું ત્રાંબાનું પતરું ત્રીજાના જસતના જોડે. છોડાના એ વાસણમાં અકેક છૂટું રહેવા દેછે. એટલે એકમાં ત્રાંબાનું ને બીજામાં જસતનું પછી તેની જોડે તાર બાંધેછે. અને તેમાંનો એક તાર ભોંયમાં દાટેછે, અને બીજો સળંગ આખો રાખી જે ઠેકાણે સંદેશો મોકલવો હોય ત્યાં લગી લઈ જાયછે.

હવે એ તારના યોગે સંચો કેમ ચાલેછે તે સમજાવવાની અગાઉ લોહચુંબકવિષે થોડી એક વાત જાણવાની જરૂર છે જેથી એ બાબત ઝટ સમજાઈ જશે.

લોહચુંબક તમે કદાચ જોયો કે સાંભળ્યો હશે. વહાણો માંહેલા હોકાયંત્રની સોયમાં લોહચુંબકનો ગુણ હોયછે. એટલે તેને ગમે તેમ ફેરવીએ તોપણ તેના છોડા હમેશાં ઉત્તર દક્ષિણ દિશા ભણી રહેછે. વળી બતક કે માછલી જેવું લાકડાનું નાનું રમકડું કરીને તેમાં એક ખરા લોઢાની સળી ધાલેલી હોય છે. તેના એક છેડાને લોહચુંબકનો ગુણ આવેલો હોયછે. માટે તેવી

ખતક કે માછલીને પાણીમાં તરતી મૂકીને તેની સામે એક બીજી લોઢાની પાટી જેમાં લોહચુંબકનો ગુણુ હોય છે તેમાં એક છેડો ધરેછે. જ્યારે ખતક પાસે ધસી આવેછે અને બીજો છેડો દેખાડેછે ત્યારે પાછું ખસી જાયછે. વળી એજ પાટીના છેડા આગળ જો શીવવાની સોય ધરીએ તો તેપણુ તેના તરફ ખેંચાઈ જાય છે. અને તેને વળગી રહેછે. એ સોયની તળે બીજી સોય રાખીશું તો તેપણુ ખેંચાઈ જશે. એ રીતે જેમાં લોહચુંબકનો ગુણુ આવેલો છે તેવા લોઢાની પાસે બીજા ખરા લોઢાનો કડકો હોય તો તેની પાસે તણાઈ જાયછે. એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાજોગ છે.

આ ઉપર જે કહ્યું તે સ્વભાવિક લોહચુંબકને લાગેછે, પણુ વીજળીની મદદથી પોલાદના કકડામાં એ ગુણુ આવી શકેછે, થોડી એક પોલાદની સળીઆ એકડી કરી, તેની ભારી બાંધીએ, અને ઉપર જે બ્યાટરીનો તાર કહ્યો તેઉપર લપેટ્યો હોય, અને તેનો છેડો બ્યાટરીના બીજા તાર જોડે જોડવો હોય, તો તે સળીઆમાં લોહચુંબકનો ગુણુ આવેછે. અને તેની પાસે પોલાદનો કકડો ધર્યો હોય તો તેને પોતાની તરફ ખેંચેછે. જ્યારે બ્યાટરીના તારનો સંબંધ તૂટી જાય છે, એટલે તે છૂટી પડેછે, અને વીજળી એકમાંથી બીજામાં જતીબંધ પડેછે, ત્યારે તે સળીઆમાંથી એ ગુણુ જતો રહેછે. વળી જ્યારે પાછા જોડાય છે ત્યારે પાછો આવેછે. એ રીતે મરજી મુજબ લોહચુંબકનો ગુણુ પેલી સળીઆમાં લેવાય છે ને કાઢી નખાય છે. તેથી કેટલીએક સાદા યંત્ર-રચનાની યુક્તિ કામે લગાડી તેની જોડે એક સોય આડી રાખેલી હોયછે, તે ડાબી જમણી ફરેછે. પછી એ સોયના ડાબા જમણા ફરવાપ્રમાણે હરેક અક્ષરની સમસ્યા કરી રાખેલી હોયછે. તે એવી રીતે કે જ્યારે સોય

એક ફેરો જમણી ફેરે તો જાણે (ક), બે ફેરા તેની તે જમ ફેરે તો (ખ), એકવાર ડાબી ફેરે તો (ગ), એકવાર જમણી ને બે વાર ડાબી ફેરે તો (ઘ) એ રીતે અક્ષરે અક્ષર ઝાળખીને બધું વાક્ય કે મતલબ બંધ બેસાડવામાં આવેછે.

હવે મુખ્ય કામ એટલું બાકી રહ્યું કે ખ્યાટરીના તારનો સંબંધ મરજી મુજબ તોડવો ને જોડવો જોઈએ. પછવાડે કહ્યું કે જ્યાં ઇલેક્ટ્રીક ટેલેગ્રાફનો સંચો હોયછે ત્યાં ખ્યાટરીનો એક તાર જમીનમાં ઉતારેલો હોયછે, અને બીજો સળંગ એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણા સુધી મૂકેલો હોયછે. હવે એ બેઉ ઠેકાણાંવાળી પોતાની પાસે ઉપર કહી તેવી સોય અને તે ફેરવનાર ચંત્ર રાખેછે. અને કંઈક ચંત્રરચનાથી એ બે તારનો સંબંધ કરેછે, અને તોડેછે. જેટલીવાર એક ઘણી એપ્રમાણે કરે તેટલીવાર પેલા બીજાની સોય હાલેછે, અને બીજો જેટલીવાર કરે, તેટલીવાર પેહેલાની સોય હાલેછે, એ રીતે થવાથી તેઓ પોતપોતાના સમાચાર એક બીજાને જાણુ કરેછે.

એવી રીતે પોતાના હોદ્દાની નોકરી બજાવતાં દેશમાં અજ્ઞાનરૂપી અંધારામાં પોતે મેળવેલા જ્ઞાનનો દેશીઓ ઉપર પ્રકાશ પાડવાસાથે બુદ્ધિવર્ધક સભાના સંબંધમાં ભાષણો કર્યાં, નિબંધો વાંચ્યા અને પ્રયોગો કર્યા તે બધાનું સવિસ્તર વર્ણન કરતાં આ પુસ્તકનું કદ ઘણું વધી જાય, માટે તે કરતા નથી, માત્ર નમુનાદાખલજ બે ભાષણો આપ્યાંછે. એમની નોકરીથી પણ એમના વડાઓ રાજી થવાથી સને ૧૮૫૩ ના મે માસની પેહેલી તારીખથી પગારમાં વધારો થઈ રૂ. ૫૦ નો થયો. એ પગારથી માત્ર સાત માસ નોકરી કરી એટલામાં સૂરતની હાઈસ્કૂલમાં રૂ. ૮૦ ના પગારની પેહેલા અસિસ્ટન્ટની નવી જગા નીકળી, તેને માટે મજકુર રાવ સાહે-

બની માગણી થઈ, અને તે એમણે કબૂલ રાખી. પણ એવી રીતે એમનું જવાનું જાણીને એમના વડા અધિકારી મી. હારકનેસ દલગીર થયા અને બોલ્યા કે, “તે આ જગા કબૂલ કરીને ખોટું કર્યું છે, જો તું અહીંજ રહેત તો તારા હકમાં વધારે ફાયદો થાત.” આ સાંભળીને પોતાના વડાની આજ્ઞાને અનુસરીને નિમક-હલાલીથી ઉત્તર આપ્યો કે, આપની મેહેરબાનીને માટે હું ઉપકાર માનું છું, અને મારી આ નવી જગાનું રાજનામું મોકલું છું. આ જવાબથી અધિકારી ઘણા પ્રસન્ન થયા અને સલાહ આપી કે, હવે થઈ તે થઈ રાજનામું આપવામાં લાભ નથી. માટે તમારી નવી જગા ઉપર સુખે જાઓ. એ ઉપરથી મુંબઈથી સૂરત આવી પોતાની નવી જગાનો ચાર્જ તારીખ ૧ લી નવેમ્બર સને ૧૮૫૩ ને રોજ લીધો. અને એ હોદ્દો તા. ૧૨ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૫૫ સુધી ભોગવ્યો હતો. તે દરમિયાન પોતાનો વડો કોઈ ભૂલ ભરેલા વિચારથી ખોટું રસ્તે પોતાની સાથે વર્તે તો ગુલામની પેઠે તેને તાબે ન થતાં પોતે ખરી બીના પ્રગટ કરીને ખર્ચ કરાવી આપવાને સ્વતંત્રતાથી કેમ સામા થવું તે પણ જણાઈ આવે છે. સને ૧૮૫૫ ના જાનેવારી માસમાં સિદ્ધનાથ મહાદેવની જત્રા આવી. એ વખતે પોતે ફર્સ્ટ અસિસ્ટન્ટ હોવાથી તેમના વડા મી. ગ્રામ ઘણીવાર આખી સ્કૂલ સોંપતા, આ સિદ્ધનાથની જત્રાને આગલે દિવસે એ સ્કૂલના વડાના અધિકાર ઉપર હતા. તે દિવસે બીજા માસ્તરેએ જત્રાની રજા માગી અને એમણે આપી. બીજે દહાડે એક પારસી માસ્તર જે રજાનો ઠરાવ થયો તે વખત હાજર નહોતો તે રજાને દહાડે સ્કૂલના કામ વખત દશ વાગતે હાજર થયો, તેને મી. ગ્રાહમે પૂછ્યું, આજ રજા છે ને કેમ આવ્યા ? પેલા પારસી માસ્તરે કહ્યું,

આજની રજાવિષે હું જાણતો નથી. તેઉપરથી સાહેબનો મિજાજ ગયો કે હિંદુ માસ્તરોએ ખોટી રજા લીધી અને તે મોહનલાલભાઈએ આપી. માટે એવા દરેક માસ્તરને રૂ. ૧૫૫ નો દંડ કર્યો, અને તે જમા થયેલી રકમને પોતાના નામની લાયબ્રેરી સ્થાપવાના ફંડમાં નાંખવાનો ઠરાવ કર્યો. એથી રાવસાહેબને ઘણું માહું લાગ્યું, અને પોતાના મિત્રોની સલાહ લઈ ખોડે ઓફ એજ્યુકેશનલ ઉપર આ ગેરઇનસાફ બાબતની અરજ લખીને મોકલવાસાડી પોતાના વડા આ. મી. ગ્રાહમને આપી. એ જોઈ તે એવા તો ભયભિત થઈ ગયા કે દંડના લીધેલા રૂપીઆ જેના તેને તરત પાછા મોકલાવીને આ અરજ ફાડી નાંખી, અને ભયથી તાવ આવ્યો તે એક મહિને આરામ થયો. આ કૃત્યથી આપણે રાવસાહેબની સ્વતંત્રતા અને મી. ગ્રાહમની નિર્ભળ બુદ્ધિ જોઈએ છીએ. આ નોકરી કરતાં દુરસદની વખતમાં “મેકાનિકલ પ્રોબલમ” નામના યંત્રશાસ્ત્રના મોટા ગ્રંથનું ભાષાંતર કર્યું હતું. પણ તે પુસ્તક છપાઇને બહાર પડ્યું નથી એ દલગીરની વાત છે.

સને ૧૮૫૪ ના જુલાઈ મહિનાની ૧૯ મી તારીખનો લખેલો વિલાયતથી ડીરેક્ટરની બોર્ડનો કેળવણી વધારવાનો તથા તેઉપર જાસ્તી ખર્ચ કરવાનો હુકમ આવ્યાથી સને ૧૮૫૫ માં મુંબાઈની સરકારે એ કામ બોર્ડના હાથમાંથી છોડાવી એક નવા અમલદારને સોંપ્યું ને “ડીરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન” એવું નામ તે અમલદારનું રાખ્યું. સિવિલસરવિસવાલા કલેડિયસ જેમ્સ અર્સેફીન સાહેબને દર મહિને રૂ. ૨૫૦૦ ના પગારે આ અમલદારી મલી. મુંબઈ ઈલાકાના ચાર ભાગ કર્યા. ૧ મુંબઈબેટ અને તેની આજુબાજુના જીલ્લા, ૨ ગૂજરાત, ૩ દક્ષિણ દેશ, ૪ સિંધ. એમાંના દરેક ઉ-

પર એક એક એન્જુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર કર્યો, અને બધા ઇન્સ્પેક્ટરોને ડિરેક્ટર સાહેબના હાથ નીચે મૂક્યા. ઇન્સ્પેક્ટરોના હાથ નીચે વિઝિટરો એટલે હાલના દિપ્તુદી ઇન્સ્પેક્ટરો ઠર્યા. સિવિલસરવિસના ટી. સી. હોપ સાહેબને ગૂજરાત ભાગના રૂ. ૭૦૦૭ ને પગારે ઇન્સ્પેક્ટર ઠરાવ્યા ને તેમના હાથ તળે બે દિપ્તુદી ઇન્સ્પેક્ટરો ઠરાવ્યા. ઇન્સ્પેક્ટરોને મુસાફરીમાં દરરોજ પાંચ રૂપિયા ને દિપ્તુદી ઇન્સ્પેક્ટરોને દરરોજ ત્રણ રૂપિયા ભાથું કર્યું હતું. તા. ૨ જુન સને ૧૮૫૫ ને દીને રાવસાહેબ પ્રાણલાલ મથુરાદાસને અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાના તથા ગ્રાહ્ય સાહેબને સુરત અને ભરૂચ જિલ્લાના દિપ્તુદી ઇન્સ્પેક્ટરો ઠરાવ્યા. પણ ગ્રાહ્ય સાહેબે બિમારીનેલીધે એ કામ છોડી દેવાથી તા. ૧૩ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૫૫ ને રોજ મોહનલાલભાઈની એ કામ ઉપર રૂ. ૧૫૦ ના પગારથી પ્રોવિશનરી નેમણુક મી. હોપે કરી અને સરકારમાં લખીને સને ૧૮૫૬ ના ડીસેમ્બર માસની તેરમી તારીખે આ જગા ઉપર બહાલ કર્યા તેની સાથેજ એમને રાવસાહેબનો ઇલકાબ ખાસ રીતે મી. હોપે સરકારમાં લખીને અપાવ્યોછે.

એમ ગોઠવણ થયા બાદ ડિરેક્ટર સાહેબે નિશાળોનો કારભાર ચલાવવાની રીતના ઇન્સ્પેક્ટરો તથા વિઝિટરો (દિપ્તુદી ઇન્સ્પેક્ટરો) ને હુકમ લખ્યા છે. તે મધેના વિઝિટરોને જે લખ્યા છે તે અને ઇન્સ્પેક્ટરોને લખેલા હુકમોને ધણું કરીને મળતા છે, માટે વિઝિટરોને લખેલા હુકમોનો સાર આપીએ છીએ, તે ધણું કરીને તે વખતથી તે હાલસુધી તમામ દિપ્તુદી ઇન્સ્પેક્ટરોને લાગુ પડેછે, તે પ્રમાણે બરાબર અમલ કરનારા તો રાવસાહેબ મોહનલાલ જેવા ધણુજ થોડા મળી આવશે.

૧ તમારે હાલની નિશાળોની સારી દેખરેખ રાખવી,

સઘળા લોકોને વિદ્યા શીખવાની હોંસ ઉત્પન્ન કરવી, અને નવી નિશાળો સ્થાપવી તથા તમારા વિભાગમાં બીજી ગામઠી તથા પાદરીઓની નિશાળોવિષે ખબર રાખવી અને ચોકસાઈ કરવી.

૨ એ મતલબ પાર પાડવાને તમારે જ્યાં સરકારી નિશાળ હોય ત્યાં જવું એટલુંજ નહીં પણ મોટા મોટા કસ્ટા તથા બને તેો નાનાં નાનાં ગામોમાં પણ જવું. તમારું કામ થયું એટલે તે ગામમાં તમારે રહેવું નહીં એ રીતે વરસના આઠ મહિના ફરીને ચોમાસામાં રસ્તાની હરકત ન હોય તેો તમારા તાબાના બે ત્રણ શે-હેરમાં રહી તમારું કામ કરવું. એવું કરવાથી તમે સઘળા લોકોથી વાકેફ થશો અને નિશાળોમાં પરીક્ષા કરવામાં પૂરો વખત મળશે.

૩-૪ બધી ગૂજરાતી નિશાળો તમારેજ સ્વાધીન છે. હાલમાં તમારે બોડે ઓફ એજ્યુકેશનલના નિયમ પ્રમાણે કામ કરવું.

૫. જેટલી નિશાળો તમારે તાબે છે તેટલી બધી વરસમાં એકવાર તેો તપાસવીજ. અને બીજી વખત તમારા રસ્તામાં આવી જતી નિશાળની આખી પરીક્ષા ન થાય તેોપણ એક બે વર્ગ તેો તપાસવા, એથી વાર્ષિક પરીક્ષા વખત એક બે મહિના આગમચ છાકરાઓને પોપટની પેઠે ગોખવીને તૈયાર કરી રાખવાનો આલ છે તે નાખૂત થશે.

૬. પરીક્ષાનો રીપોર્ટ નંબર ૧૦ ના ફારમમાં લખીને દર અઠવાડિએ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને મોકલવો. તેઓ પોતે તે નિશાળની પરીક્ષા કરે ત્યારે તેની સાથે મેળવીને જોયા પછી તમારો રીપોર્ટ વાર્ષિક સાથે મોકલવા-સારૂ પાછો મોકલશે.

૭. પરીક્ષા કરતાં કેટલા પાઠ થયા છે તે ઉપર ઘોરણ

રાખવું નહીં પણ તેટલા અભ્યાસથી છોકરાની વાંચન-શક્તિ તથા વિચારશક્તિ કેટલી છે તે તપાસવું.

૮. તમારે મેહેતાજીઓની પૂરી ઝાળખ કરવી, તમે ઉપરી છો, તેની સાથે તેના ચુર તથા મિત્રો છો એવું તેઓ સમજે એમ વર્તવું. તમે તેને ગામ જાઓ તે પરીક્ષા કરવા તથા દફતર તપાસવા જાઓ છો એટલુંજ નહીં પણ મેહેતાજીને સલાહ, ઉત્તેજન, અને મદદ કરવાને જાઓ છો એમ તેના સમજવામાં આવે એવી વર્તણૂક રાખવી. મેહેતાજીની પાસે તેની નિશાળની પરીક્ષા કરાવીને તેની હોંશિયારી શોધી કહાડવી. તથા ગામના લોકોમાં મેહેતાજીવિષે વિચાર કેવા છે તે શોધી કહાડવું. જો તેને ઠપકો દેવાનું કારણ પડેતો નિશાળીઆ દેખતાં ન દેશો.

૯. વિદ્યાવિષે લોકોમાં હોંસ આણવાને તથા નવી નિશાળો સ્થાપવામાટે તમારે તમારા વિભાગમાં નીતિની તથા અધિકારની સત્તા મેળવવાનો યત્ન કરવો અને એ મેળવવામાટે હંમેશા મેહેનત અને યુક્તિ કરવી. લોકને તમારો ભરોસો પડે તેમ કરવું. તેઓને સુસ કરવાનોજ તમારો તથા સરકારનો હેતુ છે એવી તેમની ખાત્રી કરવી.

૧૦. વસુલાતના ખાતાના અધિકારીઓ પણ ઘણા સત્તાધારી હોયછે, તેઓ તમને ઘણી મદદ કરી શકે એવાછે, તમને મદદ કરવાને તેઓને સરકાર તરફથી હુકમ થયોછે, માટે કલેક્ટરસાહેબ તથા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબની સાથે તમે ઝાળખાણુ કરજો. થોડું કારણ હોય તોય તેની મદદ માગવી કેમ કે તેઓને રૈયત સાથે તથા દેશી અધિકારીઓ સાથે વધારે સંબંધ છે. મામલતદાર, મહાલકરી તથા તેમના હાથ નીચેના અધિકારીઓ સાથે સ્નેહભાવ રાખવો કે જેથી તેમના ઉપરી અધિકારી ત-

રફથી તમારે વિષે હુકમ આવે કે તાબડતોબ ખુશીથી તમને મદદ કરે. તેઓની તરફથી મદદ ન મળે તો તેમના ઉપરીને રીપોર્ટ કરવો. અને તેથી કામ ન સરે તો ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને લખવું.

૧૧. વસુલ ખાતાનાજ અધિકારીઓની મદદ લેવી એટલું નહીં, પણ જડજસાહેબ, આસિસ્ટન્ટ જડજ સાહેબ તથા પ્રીન્સિપાલ સદરઅમીન, સદરઅમીન, મુનસફ, ઇન્જનેરો, રેવિન્યુસરવૈ ખાતાના સાહેબો, ડાક્ટરો વગેરે જે કોઈ સત્તાધારી હોય, તેમની પાસે મદદ માગવી.

૧૨. એજપ્રમાણે સારા સદ્ગૃહસ્થોવિષે પણ કરવું, કેમ કે તેમની મદદ સિવાય લોકો કબૂલ ન થાય. તમે ફરતા ફરતા જે જે ગામમાં જાઓ તે તે જગોએ એવા સદ્ગૃહસ્થો હોય તેમનાં નામ તમારી સ્મરણ પોથીમાં લખી રાખો અને વરસ આખરે તે યાદી તમારા દફતરમાં દાખલ કરો, કે જેથી તમારી પાછળ આવનાર અધિકારીઓને તે ઉપયોગી પડે.

૧૩. નિશાળની પરીક્ષા કરી એટલે તમારું કામ પુરું થયું એમ ન જાણશો. પણ રૈયતસાથે હળી મળી જઈ, તેમનીસાથે વાતચિત્તમાં પ્રસંગોપાત તેમનું મન તમારી ભણી વળે એમ કરવું. તેઓના છોકરાને શીખવવાનો તેઓનો ધર્મ છે તથા એથી ઘણું લાભ છે. એ તેમના મનઉપર દાખલા દલીલથી ઠસાવવું.

૧૪. ગામઠી નિશાળો, પાદરીની નિશાળો, વગેરેવિષે ખબર તથા શોધ કરવી તથા નિશાળખાતામાં રહેવાના ઉમેદવારોની પરીક્ષા કરી દર ત્રણ માસે ઇન્સ્પેક્ટરસાહેબને રીપોર્ટ કરવો.

૧૫. તમારી મુસાફરીમાં તમારે કોઈ મેહેતાજીના પ-રોણા દાખલ ન રહેવું. (દફતર રાખવા વગેરેની ખીજ

બાબતો એ હુકમમાં છે. તેની મેહેતાજી વગેરેને જરૂર ન જાણીને અહીં લખી નથી.)

સરકયુલર નંબર ૧૭૩૨ તારી. ૧૭ મી માહે મે સને ૧૮૫૫.

જનરલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

નામદાર ડિરેક્ટરની કોર્ટના કેળવણી બાબત હુકમ નંબર ૪૯ તા. ૧૯ મી જુલૈ સને ૧૮૫૪ ની ૯૧ મી કલમ નીચે લખી છે. તેઉપર સઘળા સરકારી અમલદારોને ધ્યાન દેવાને ગવર્નર કૌનસિલ ફરમાવે છે.

“હિંદુસ્તાન દરેક પરગણાના સઘળા મુખ્ય અધિકારીઓને ખબર કરવી કે, આજદીનસુધી તેઓએ હિંદુસ્તાનની રૈયત સાથે સારી રીતનો સંબંધ રાખ્યો છે. તેથી અમે ઘણા ખુશી થયા છીએ. હવેથી પોતાના અધિકારની સત્તાથી કેળવણીનો પ્રેલાવો, તથા નિશાળના ઇન્સ્પેક્ટરોને જોટલી બને તેટલી મદદ કરવી એ તેમના અધિકારના કામનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ છે. એમ સમજવું.”

ગવર્નર ઇન કૌનસિલ એવું ધારે છે કે દરેક અધિકારી કેળવણીના કામમાં સારી મદદ કરવાને શક્તિવાન છે. મુખ્યત્વે કરીને કલેક્ટર તથા તેમના આસિસ્ટન્ટોના હાથમાં ઘણીજ મદદ કરવાનું છે. સરકાર આશા રાખે છે કે નામદાર ડિરેક્ટર કોર્ટના ઉપલા હુકમ મુજબ સઘળા ખાતાના યુરોપિઅન તથા દેશી અધિકારીઓ હવેથી કેળવણીનો પ્રેલાવો, એ તેમના કામનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ સમજશે. તથા એ ઉપયોગી કામને મદદ કરવા માટે અને ઉત્તેજન આપવામાટે સઘળા ઉપાયો કરી પ્રયત્ન કરશે.”

આ હુકમ સઘળાજ હીપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરોનેમાટે છે પણ તેપ્રમાણે બોલેબોલ અમલમાં લાવવાને એવું મા-

યાળુપણું, નમ્રતા, સાલસાઇ આદી ગુણો માણસમાં જો-
ઈએ. તે આ રાવસાહેબમાં જોવામાં આવેછે. એમની
પરીક્ષામાં ઘોરણુ કરતાં છોકરાની શક્તિ તપાસવામાં
ખાસ આવતું હતું, તે મેહેતાજીએ તો શું પણ અમદા-
વાદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શીખતા વિદ્યાર્થીઓને કાઠીઆવા-
ડમાં વખાણુ કરતા સાંભળવામાં આવ્યાછે. વળી દરેક
મેહેતાજી એમ સમજે છે કે મારાઉપર રાવસાહેબની
ખાસ મહેરબાની છે. એ આ સરકારના હુકમસાથે એ-
મનાં ખાસ લક્ષણનું પરિણામ છે. અને આખા જી-
લ્લામાં બલકે દરેક ગામમાં એમના ઉપર હેત રાખનારા
ગૃહસ્થો મળી આવશે. તેનો સ્પષ્ટ દાખલો રાંદેરના સોની
રા. રૂઢનાથજી શામજી કે જેને એમની સાથે કશોજ
સંબંધ કે સ્વાર્થ નહીં, એવા માણસે એમણે નોકરી
છોડી તેને ખીજેજ દિવસે જ્યાંફત આપી તેથી સિદ્ધ
થાયછે.

આ પ્રમાણે નોકરી કરતા હતા એવામાં મી. હોપના
મનમાં આવ્યું કે છોકરાઓ ત્રીકોણુમિતિના હિસાબ
કરેછે પણુ તે બજારમાં પૈસાનું શાક લેવા જાય તો પ-
સ્તાગીઓ જેટલું આપે તેટલું લઈ આવેછે. સુરત જી-
લ્લાના તાલુકાની ખબર નથી તે યુરોપને અમેરિકાનાં શ-
હેરોવિષે ગપો મારેછે, કાગળ લખતાં કે રિપોર્ટ કરતાં
આવડે નહીં એવા કોલેબસ અને ચરિત્ર નિરૂપણુ પડ-
પડ વાંચી જાયછે. માટે વ્યવહાર ઉપયોગી કેળવણી
આપવી. એથી લોકો વધારે હોંસથી દાખલ થશે. એવા
વિચારથી સને ૧૮૫૮ માં હોપ સાહેબે એવી વાંચન-
માળા તૈયાર કરવાની ગોઠવણુ કરી. પોતે પોતાના કા-
મમાં મહાખંતી હતા એ તો જગજહોર છે. તેણે કામ
પોતાની સાથે રહીને બરાબર કરી શકે એવા માણસોને

ચુંટી કહાડ્યા. અને તેની એક નવી વાંચનમાળાની યોજના કરવાસાથે કમેટી ઠરાવી. તેમાં પ્રમુખ રાવસાહેબ ભોગીલાલ પ્રાણુવલ્લભદાસ હતા. અને રાવસાહેબ મોહનલાલ તથા રાવસાહેબ મહિપતરામ એ મેંબરો અને કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, રાવસાહેબ પ્રાણુલાલ-મથુરાદાસ અને રાવસાહેબ મયારામ શંભુનાથ ને મદદનીશ મેંબરો ઠરાવ્યા હતા. તેઓ પોતપોતાને સોંપેલું કામ દરરોજ કરી લાવતા તે કમેટીમાં રજુ થતું અને કમેટીમાં મંજુર થયા પછી તે હોપ સાહેબની પસંદગીનેમાટે રજુ કરવામાં આવતું. એ કામસાથે મી. હોપે ઇંગ્લાંડની અને આ દેશની સ્કૂલોમાં ચાલતી નૂઠી નૂઠી આઠ ઇંગ્રેજી વાંચનમાળાઓ એકઠી કરી હતી. તેમાં સીકવલ નામે ચાલતી ઇંગ્રેજી વાંચનમાળા વધારે ઉપયોગી થઈ પડી હતી. એમાંના પાઠોના આધાર ઉપર આપણી વાંચનમાળા તૈયાર કરવામાં આવી છે. સઘલાજ મેંબરોને નૂઠી નૂઠી બાબતોના પાઠ તૈયાર કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. તેમાં રાવસાહેબ મોહનલાલે સામાન્ય જ્ઞાનના અને અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી પાઠો તૈયાર કરવા, રાવસાહેબ મહિપતરામે નીતિસંબંધી પાઠો લખવા, રાવસાહેબ પ્રાણુલાલ ભાઈએ ઇતિહાસના પાઠો ઘડવા, અને રાવસાહેબ મયારામે પ્રાણી અને વનસ્પતિના લખી કહાડવા અને દલપતરામભાઈએ દાખલ કરવાબેગ કવિતા બનાવી આપવાનું હતું. એપ્રમાણે તૈયાર થઈ આવેલા પાઠોનો અનુક્રમ ગોઠવવાનું કામ રાવસાહેબો મોહનલાલ અને મહિપતરામને માથે હતું તેથી એઓ કરતા તેમાં ભાષાસંબંધી ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું અને તે સૂરત તરફ ચાલતી ભાષાજ પસંદ કરવામાં આવી હતી. એમાં માત્ર પેહેલી ચોપડી તૈયાર ક-

રતાંજ રા. સા. મહિપતરામને ત્રણ મહિના લાગ્યા હતા. એ પ્રમાણે હાથનાં લખેલાં પુસ્તકો તૈયાર થયાપછી છ-પાવવા ઇત્યાદિનું કામ પણ રાવસાહેબ મોહનલાલને માથે નાંખવામાં આવ્યાથી આશરે છ એક માસ એ કામ-સાર મુંબાઈમાં રહી ફતેમંદી સાથે તમામ કામ પાર પાડ્યું હતું એ પછી દીપ્ત્યુટીઓને શિક્ષણકળા શીખવવાનું કામ ચાલ્યું હતું. એવી રીતે શિક્ષાપદ્ધતિથી વાકેફ થયલા અને તેથી અનુભુ રહેલા પરીક્ષકોમાં કેટલો તફાવત પડે છે તે આ ઠેકાણે કહેવાનું અમે દુરસ્ત ધારતા નથી.

સને ૧૮૮૦ માં હિંદુસ્તાનમાં ચાલતી તમામ દેશી ભાષાની વાંચનમાળાઓની તપાસ કરવાને સીમલામાં નામદાર હિંદુસ્તાનની સરકારે કમેટી બેસાડી હતી ત્યાં દેશી ભાષાની તમામ વાંચનમાળામાં આપણી ગુજરાતી વાંચનમાળા શ્રેષ્ઠ ઠરી છે.

ઉપરું કામ પતાવીને રાવસાહેબ પોતાના હોદ્દાનું કામ તપાસવા લાગ્યા. તેમાં સને ૧૮૬૦ ના એપ્રિલથી એક વરસને ચાર માસ સૂધી પોતાના હોદ્દા ઉપરાંત ભરૂચના દીપ્ત્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરનું કામ પણ એમણે કર્યું. એ બધા કામની કદર જાણીને સને ૧૮૬૧ ના નવેમ્બર માસથી એમના પગારમાં ૨૫ રૂપીઆનો વધારો કરી ૧૫૦ ના ૧૭૫ રૂપિઆ કરી આપ્યા.

દીપ્ત્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરના હોદ્દાનું કામ ધાંચીના બળદની ગેઠે રાત દિવસ વૈતરું કરવાનું છે તેમાં પણ પોતાના કુરસદના વખતમાં વિશ્રાંતિ ન લેતાં દેશમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી મી. ગ્રાંટ ડફ સાહેબના મરાઠાના ઇતિહાસનું બે પુસ્તકોમાં ગુજરાતી ભાષાંતર બહાર પાડ્યું છે. વળી એશિઆખંડની ભૂગોળની સમજૂતી અને ઇ-

ગ્લાંડનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ટી. બી. કરટીસ સાહેબની ખાસ ફરમાસથી તૈયાર કરીને છપાવ્યાં છે. તેની સાથે મી. કરસનદાસ મૂળજીની ગુજરાતી ઇંગ્રેજી કોષ સુધારી વધારીને છપાવ્યો. તથા દેશી હિસાબ ભાગપેહેલો જેમાં છૂટા આંકો હોવાથી બરાબર છોકરાઓના ઉપયોગમાં આવી શકતો નહોતો તેને સુધારીને ઉપયોગી થાય એવા આકારમાં સરકારને કરી આપ્યો છે.

વળી એ ગૃહસ્થ આજ લાંબી મુદત થયાં બૂક કમેટીનું કામ કર્યાં જાય છે. તે કામ ઘણુંખરૂં રાત્રે વાળુ કર્યા પછી નિરાંતે દિવા પાસે બેસીને તપાસી નિબ્બક્ષપાતે પોતાનો અભિપ્રાય બાંધીને કમેટીના સેક્રેટરી ઉપર પોતાનો રીપોર્ટ મોકલાવે છે. તથા વાંચનમાળાની જોડણી સંબંધી વખતે વખત સરકાર એમના વિચાર માગે છે.

આ એમના સતત ઉદ્યોગનેલીધે સરકારનો એમના ઉપર સંપૂર્ણ ભરોસો છે જેથી ઇન્સ્પેક્ટરનો મોટો જોખમ ભરેલો હોદ્દો દીપ્ત્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરપણામાંથી માત્ર એજ દીપ્ત્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરો ભોગવવાને ભાગ્યવાન થયા છે. તેમાંના એક સને ૧૮૮૩ થી ચોર્યાશીસૂધી રાવ-બાહાદુરગોપાલજી ભાઈએ ભોગવ્યો છે કે રાવસાહેબ મોહનલાલે જૂદી જૂદી ત્રણવાર ભોગવ્યો છે તેજ. તેમાં પેહેલીવાર મી. કરટીસની ગેરહાજરીમાં સને ૧૮૬૭ ના જૂન, જુલાઈ અને આગષ્ટમાં એ હોદ્દાનું કામ કર્યું હતું ત્યારપછી સને ૧૮૭૦ માં ડાક્ટર બુલરની ગેરહાજરીમાં એક માસને ચોવીસ દિવસ ઇન્સ્પેક્ટરનું કામ કર્યું હતું. ને વળી પાછું સને ૧૮૭૧ ના જાન્યુઆરીની પેહેલી તારીખથી ફેબ્રુઆરી માસની અઠાવીસમી તારીખસૂધી પણ એજ હોદ્દાઉપર કામ બજાવ્યું હતું. તેમજ એ-

મની નોકરીની કદર જાણીને નામદાર સરકાર એમના પગારમાં પણ વધારો કરતી ગઈ. સને ૧૮૭૧ થી પંચાશી-સૂધી દરમાસે રૂ. ૨૦૦ નો પગાર મળતો હતો તે તા. ૧ લી માર્ચ સને ૧૮૮૫ થી વધીને રૂ. ૨૫૦ નો થયો છે. તેથી એમને લગભગ રૂ. ૧૨૫૦ નું પેનસન મળે છે.

પોતાના હોદ્દાની રૂએ પોતાના તાબાના વિભાગમાં કેળવણી આપવાની પવિત્ર ફરજ પોતાના અંતઃકરણની લાગણીથી બળવ્યા ગયા છે તેથી પોતાના ઉપરી અધિકારીઓ તથા પ્રજાને રાજી રાખતાં પોતાના ઉદ્યોગમાં કેવા સફળ થયા છે. તેને માટે એના ઉપરીઓ વખાણે એ તો જૂઠી વાત છે.* પણ જેની સાથે એનો કશોજ

* નોકરીમાં રહ્યાપછી એમના ઇચ્છે અમલદારો મુંબઈ એલ-રીસ્ટન રફલવાળા મી. હાર્કનેસ સુરત હાઈ રફલવાળા મી. ગ્રાહમ, ઈન્સ્પેક્ટરો મી. હોપ, રીચી, રસલ, કર્ટીસ, બુલર અને જર્જેસ તથા ડીરેક્ટરો મી. અર્સકીન, હાવર્ડ, અલેક્ઝાંડર ગ્રાંટ, આન-ડેબલ મી. પીલ, લીવારનર, અને ચાટફીલ્ડ છે. એ બધાજ અધિકારીઓ એમના ઉપર મમતા ધરાવે છે. માત્ર ડાક્ટર બુલરની કેટલાએક વખત સૂધી કોઈ અદેખાઓના લમાચાથી ઇતરાજ થવાની વાત બહાર આવી હતી. પણ “નીતિતી નમ્રતા આગળ ઈર્ષાનું કંઈ ચાલતું નથી.” તેમ ખરી વાત સાહેબ મોસુફના જાણવામાં આવ્યાથી પાછો વધારે સારો સંબંધ બેઠાયો છે. એવો કે ડાક્ટર બુલર પોતાને વતનથી વખતો વખત તેમના ઉપર પત્રો લખે છે. તેમજ છેલ્લા ડીરેક્ટર મી. ચાટફીલ્ડ સાહેબ તો એમના છૂટા પડવા માટે સૂરતથી ગયેલા એક દેશીને મોઢે પોતાની ફિલગીરી જણાવતાં પૂછ્યું હતું કે “મોહનલાલ આટલું ઉતાવળું પેન્સન એની ખુશીથી લે છે કે કેમ?” વળી હાલના ઈન્સ્પેક્ટર મી. જર્જેસે સને ૧૮૮૨-૮૩ ના કેળવણી પોતાના રીપોર્ટમાં લખ્યું છે કે “રાવસાહેબ મોહનલાલ રણછોડદાસ જૂનામાં જૂના દીપ્તુદી જેની હાલ ૫૫ વરસની ઉંમર છે અને જેના હવાલામાં ધણામાં ધણી નિશાળો છે. તો પણ તેણે પોતાનું કામ હંમેશ માફક વખતસર પૂરું કર્યું હતું.” અને એમના છૂટા પડવા બાબત મી. જર્જેસે

સંબંધ નહીં એવો સને ૧૮૭૧ ની હિંદુસ્તાનની વસ્તીની ગણતરી કરનારો સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ જે રીપોર્ટ કરેછે. તે ઉપરથી કેળવણીના કામમાં આ પુરૂષના ઉદ્યોગનેલીધે આ જીલ્લો કેટલો આગળ પડતો છે તે જણાઈ આવે માટે અમારા વાંચનારાઓની ખાત્રીનેસાડ તેના રીપોર્ટના એ ભાગમાંથી સાર આપીએ છીએ.

ઈલ્સે સરકારમાં કરેલો રીપોર્ટ જાણવા જોગ છે માટે તેનું તાત્પર્ય અમે આપીએ છીએ;—મી. જઈલ્સ લખેછે કે,

“૧. રાવસાહેબ મોહનલાલે ૩૮ વરસસુધી એકસરખી નોકરી કર્યા પછી ૬૦ વરસની ઉમરે તા. ૩૦ મી જુન સને ૧૮૮૮ ને રોજ કેલવણી ખાતાની નોકરી છોડીછે.

૨. મુંબાઈ ઇલાકાના ગેઝીટેડ અમલદારોની નોકરીની તવારીખ ઉપરથી માલમ પડશે કે મી. મોહનલાલ તપાસણીના કામઉપર ૩૦ વરસ કરતાં પણ વધારે મુદ્દતસુધી હતા અને એમણે ઉત્તર પ્રાંતના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરના હોદ્દાઉપર થોડી થોડી મુદ્દતસુધી ધણીવાર કામ કર્યું હતું, અને નોકરી છોડતી વખતે સુરતના રૂ. ૨૫૦૦ ના પગાર ઉપર સીનીયર ડેપુટી હતા.

૩. તપાસનાર અમલદાર તરીકે પોતાની નોકરી ઉપરાંત રા. સા. મોહનલાલે ધણાં વરસસુધી સદરહુ ખાતામાં શાળોપયોગી ચોપડીઓ પુરી પાડવાના કામને લગતી અને ગુજરાત બુક કમ્પેટીના મેમ્બરની નોકરી ધણી સારી રીતે કરીછે.

૪. એમની લાંબી નોકરીની આખી મુદ્દતમાં રાવસાહેબ મોહનલાલે પોતાનું કામ ઉમંગ, કુશળતા અને પ્રમાણિકપણાથી કીધુંછે. જેથી સઘળા અમલદારો જેઓને એમની સાથે પ્રસંગ પડ્યો હતો તેઓનું માન, એમના ઉપરીઓનો ભરોસો અને હાથ નીચેના માણસોનો પ્યાર મેળવ્યોછે. જેથી એમની સરકારની નોકરી ચાલાકીથી અને પ્રમાણિકપણાથી કર્યાનો દાખલો બતાવી આપ્યોછે, જેનેમાટે ધણા માણસો ઉમેદ રાખે.

૫. હું આશા રાખુંછું કે તમે એ નોકરી સરકારના ધ્યાનઉપર લાવી શકશો અને રાવસાહેબ મોહનલાલની ધણી સારી નોકરીની પીછાણ તરીકે હિંદુસ્તાનની સરકાર એમના માનની ખાતર રાવ-બહાદુરનો કીતાબ આપવા મેહેરબાની કરે એવી ભલામણ કરશો.”

સુરત જીલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૮૮ ચોરસ મૈલ છે તેમાં ૮૬૨ ગામોમાંથી ૮૫ જિજ્ઞાસુ ગામો બાદ થતાં ૭૭૭ વસ્તીવાળાં ગામો છે. તેમાં કુલ વસ્તી ૬૦૭૦૮૭ માણસની છે. તેમાં ૫૩૪૯૩ મરદ અને ૨૦૨૯ બધરાં મળીને કુલ ૫૫૫૨૨ માણસ વાંચી લખી શકે એવાં છે અથવા હજી ભણે છે એવાં છે. તેમાં સેંકડે ૧૭ પુરુષ અને ૧૪ સ્ત્રી આવેછે. તેમાં સુરત જીલ્લામાં કુલ વસ્તીના પ્રમાણમાં સેંકડે ૬૬ ભણેલા માણસ ગણાયા છે. ખેડામાં-૯ અને અમદાવાદમાં-૧૩ ની સેંકડે સરાસરી આવેછે. એમાંથી ધર્મસંબંધી જ્ઞાના આંકડા ખીન જરૂરના ધારી છોડી દીધાછે. એકપરથી ભણનાર અને ભણી રહેલાઓનું પ્રમાણ ૧ સાથે ૩ થાયછે.

એ રીતે કેળવણીના કામમાં સુરતજીલ્લા ખેડા અને અમદાવાદના કરતાં બધી રીતે ચઢીઆતો છે. ભણેલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ખેડા અને અમદાવાદ જીલ્લાની ભણેલી સ્ત્રીઓના સરવાળાની બમણાઈ કરતાં વધારે છે. સુરત જીલ્લામાં ૨૦૨૯ સ્ત્રીઓ ભણેલી છે. ત્યારે ખેડા અને અમદાવાદ મળીને ૮૯૮ અને તેમાં છૂટ મૂકીએ તો સરવાળો ૯૦૦ થાયછે. સુરતજીલ્લાના ભણેલા માણસની સંખ્યા અમદાવાદ અને ખેડા જીલ્લાની સરાસરી કરતાં ૫૦૦૦ વધારે છે. ખેડામાં ૪૦૧૯૫ તથા અમદાવાદમાં ૬૦૨૬૮ ભણેલા માણસ છે. તેથી એ બંનેના સરવાળાને બેએ ભાગીએ તો સરાસરી ૫૦૨૨૨ આવેછે. ત્યારે માત્ર સુરત જીલ્લામાં ૫૫૨૨૨ ભણેલા છે. એ પ્રતાપ રાવસાહેબ મોહનલાલના પરિશ્રમનો છે.

એમનો સ્વભાવ માયાળુ અને નાના અને મોટાસાથે સમાન ભાવ રાખવાનો છે તેથી ગમે તેવો હલકો હોય, તોપણ તેનું મન દુઃખવાને તે ઘણીજ સંભાળ રાખેછે

તથા ઠાલા માનને તેઓ ચાહતા નથી. તેનો દાખલો એમના લખેલા કાગળ જણાઈ આવેછે એવી રીતે કે સને ૧૮૭૯ ના શ્રેષ્ઠવારી માસની ચોથી તારીખે એક એમના હાથ નીચેના હલકા નોકરે બનાવેલા નાના પુસ્તક સાથે એમના નામનું અર્પણપત્ર જોડવાની રજા માગી. તેના જવાબમાં પોતે પોતાને સ્વહસ્તે લખ્યું છે કે, “ તમે જે માન મને આપવા ઇચ્છો છો તે સ્વીકારવાને હું રાજી છું, પરંતુ મારા કરતાં કોઈ વધારે યોગ્ય પુરૂષ જેવા કે મહેરબાન ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ અગર ડી-રેક્ટર સાહેબને એ પુસ્તક અર્પણ કર્યું હોય તો વધારે સાફ તા. ૧૦ શ્રેષ્ઠવારી સને ૧૮૭૯ ”

કહેવત છે કે “ દુનિયા કોઈની થઈ નથી ને થવાની નથી ” રાજા રામચંદ્ર જેવા ઈશ્વરી અવતાર મનાયલા પુરૂષની નિંદા કરનાર સ્વાર્થસાધુઓ નીકળ્યા હતા. તો મોહનલાલભાઈ જેવા માણસ આગળ કોઈનો સ્વાર્થ નહિ થયો હોય તો તે નિંદા પણ કરતા હશેજ. એમને લાંચ આપવા આવેલો ઉઘાડો પડ્યો તે અને તેનું કુટુંબ રાવસાહેબ મોહનલાલને શું કહેતું હશે. એવા અપવાદો બાદ કરતાં સામગ્રી રીતે જોઈએ છીએ તો રાવસાહેબ મોહનલાલને આખો સુરત જીલ્લો બલકે આખું ગુજરાત ચાહે છે, અને વખાણે છે. અને સુરત જીલ્લામાં તો એના હોદ્દાનું નામજ “ મોહનલાલ ” પડ્યું છે. ગામડાની નિશાળમાં ગમે તે પરિક્ષા લેવા આવે તોપણ મોહનલાલ કહેવાય છે એમ સર્વના મનમાં રમી રહેતું એ કંઈ નાનીસુની કિર્તિ કહેવાય નહીં.

ઉપર લખ્યાપ્રમાણે સર્વનીજ એમનાઉપર સરખી પ્રીતિ હોવાથી હોદ્દો છોડ્યો ત્યારે ઘણા મેહેતાજીઓ ખરા અંતઃકરણથી દલગીર થયા, કેટલાકોએ મેહરબાન

ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબની એમની સદાની યાદગારી રાખવા-
સાડ ફંડ કરવાની પરવાનગી માગી પણ સરકારના હુ-
કમની રૂએ તે આપવામાં આવી નહીં તેથી તે બિચારા
નાઈલાજ થયા કેટલાક ગામ અને કસબામાં તેમના ઉ-
પર હેત જણાવવાસાડ સભાઓ થઈ. તેમાં તા. ૧ લી
જુલાઈએ રાંદેરે કસબાના સર્વે વર્ગના લોકોએ સભા ભ-
રીને માન આપ્યું અને કવિશ્વર દલપતરામ-ડાહ્યાભાઈએ
એ સભામાં હાજર રહીને મજકુર સમારંભને વધારે
દીપાવ્યો હતો. સુરતમાં પણ એમના મિત્રોએ મુખા-
રકબાદી આપવાની ગોઠવણુ કરી છે. અને ગૂજરાતનાં
તમામ વર્તમાનપત્રોએ એમનાં એકે અવાજે વખાણી
ગાયાં છે. તેમાં ગુજરાત દર્પણ, ગુજરાતી, ગુજરાત
મિત્ર, દેશી મિત્ર, અને અમદાવાદ વાળું નામીયું ગુજરાત
ગેઝેટ છે. એમાંથી છેલ્લાએ જે એમનાવિષે ઉત્તમ
વિચાર દર્શાવ્યા છે તે અમારા વાંચનારાઓ આગળ
ધરીને અમે રજા લઈએ છીએ.

“ગુજરાત ગેઝેટ” તા. ૫ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૮.

રાવસાહેબ મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરીને અમારા
વાંચનારા પૈકી કોઈકજ નહિ ઝાળખતું હાય, કેળવણી
ખાતાની તેમણે ઉત્તમ પ્રકારે, પૂર્ણ વફાદારીથી લાંબી
મુદતસુધી જે સેવા બજાવી છે, તે નામદાર સરકારને
ભૂષણુદાયક અને પ્રજા વર્ગને આભારી બનાવનારી છે.
ગૂર્જર પ્રજામાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવામાટે તેઓ અતિ
ઉત્કંઠાથી સદા યત્નવાન રહેતા આવ્યા છે. વહેમ દૂર
કરી ગૂર્જર પ્રજાને ધર સંસારે સુખી બનાવવામાટે પણ
તેમણે યથા પ્રયત્ન કરી પોતાના સુશિક્ષીતપણાને વધારે
દીપાવ્યું છે. સુધારાના સાથી તરીકે, મરહુમ કરસન-
દાસ મૂળજી. મરહુમ ગંગાદાસ કીશોરદાસ અને રાવ-

સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામની સાથે તેઓ હોંસથી ધુમ્પા હતા. અને એક વેળાએ સ્વદેશ સુધારાનો ડંકો વજ-
ડ્યો હતો. સત્ય સુધારાનેમાટે તેઓ તન, મન, અને
ધનની ખુવારી ખમવે પણ પાછા હઠ્યા નથી. ઉછંકળ
સુધારાને તેઓ અંતઃકરણથી ધિક્કારે છે, અને તેમાટે
તેમની અમે જેટલી પ્રસંસા કરીએ તેટલી થોડી છે. આ-
જના કેટલાક છકેલા ઇંગ્રેજ શીખેલા ફાંકડા તરણોના
ગેરવર્તનને તેઓ વખતો વખત ચિંતાદર્શક સુબોધ આપી
દૂર કરતા જણાય છે. મુંબાઈની બુદ્ધિવર્ધક સભાના
તેઓ હિતસ્વી સ્તંભ હતા. તેઓ જેમ સત્ય સુધારાના
અગ્રણી ગણાયા છે તેમ જુના વિચારના લોકોમાં યોગ્ય
સુધારણા થવામાટે તેઓ બહુ કાળજી અને ખંત ધરા-
વે છે. સુરત જીલ્લાના દીપ્ત્યુદી-એન્જ્યુકેશનલ-ઈન્સ્પેક્ટ-
રનો માનદાયક હોદ્દો લાંબી મુદતસુધી ભોગવી તેમણે
જે લોક પ્રીયતા મેળવી છે. તેવી બીજાઓ ભાગ્યેજ
મેળવશે. તેમના સંબંધમાં આટલું લખવાનો અમોને
અત્યારે પ્રસંગ મળ્યો તેથી અમે અત્યાનંદ પામ્યાવિના
રહેતા નથી. તેઓ હાલ પોતાના હોદ્દા ઉપરથી રીટા-
યર થયા છે. અને નામદાર સરકારે તેમની યોગ્યતાની
કદર પીછાણી લાયક પેન્શન આપ્યું છે. નામદાર સર-
કારે તેમને રાવબહાદુરનો ખેતાળ નવાજવા માંડ્યો,
પરંતુ રાવસાહેબે પોતાના ઉદાર દિલને અનુસરીને આ-
ભારસાથે જણાવ્યું કે ખેતાળની મને કશી અગત્ય નથી.
અને નામદાર સરકાર મારાવિષે સારા વિચાર ધરાવે છે
તેથી હું આભાર—આનંદપ્રદર્શિત કરું છું? કેળવણીખા-
તાને લગતાં અગત્યનાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવાને માન્યંત
હોય સાહેબને ઘણી ખરી મદદ રાવસાહેબ મોહનલાલે
આપેલી હતી. વાચનમાળા તૈયાર કરવામાં પણ તેઓજ

સામેલ હતા. મરાઠાનો ઇતિહાસ, એશિઆખંડનું વર્ણન અને ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ વગેરે ગ્રંથો તેમણે બનાવ્યા છે. ગૂર્જર ભાષાના સાહિત્યની શ્રીવૃદ્ધિ નિહાળવાને તથા તેને બનતું ભક્તજન આપવાને તેઓ સદા ઉત્સુક રહેછે. રાવસાહેબ મોહનલાલ દયાળુ, નમ્ર, વિવેકી, ને વિચારવંત છે. તેમનું જ્ઞાન ભંડોળ અપ્રતિમ મનાયું છે, તેમનો અનુભવ કેળવણી ખાતાને લાભદાયક નીવડ્યો છે. તેમનું બુદ્ધિ કૌશલ્ય આશ્ચર્યજનક આનંદદાયક, અને અત્યુત્તમ છે. રાવસાહેબ મોહનલાલે હાલ જોકે, કેળવણીખાતા સાથેનો સંબંધ છોડ્યો છે તથાપિ સ્વદેશ સુધારણા કરવાનો તેમનો મનોદય સદા સતેજજ રહેવાનો. રાવસાહેબ મોહનલાલે જે સ્વદેશ સેવા બળવી છે તે અપૂર્વ હોવાથી અમે તેમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ, અને, અંતઃકરણની લાગણીસાથે કહીએ છીએ કે, તેઓએ પોતાનું જીવન સફળ કર્યું છે. તેઓ સદા સુખ શાંતિ ભોગવે, અને જીવન પુરૂ થતા સુધી ગૂર્જર પ્રજાને પોતાના તરફનો લાભ આપતા રહે, એજ અમારી પ્રભુપ્રત્યે પ્રાર્થના છે.”

અમે પણ અંતઃકરણપૂર્વક આ લખનારસાથે એક મળતા થઈ ઈશ્વરપ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, રાવસાહેબ મોહનલાલ હવે પોતાનો કુરસદનો કાળ સ્વદેશ સેવા અને ઈશ્વરભક્તિમાં નિર્ગમન કરતાં દીર્ઘાયુ થાઓ. અમારી આ પ્રાર્થના મહાન પ્રભૂ સ્વીકારે અને સફળ કરે. તથાસ્તુ.

દાહરો.

સત્યનીતિ આ જગતમાં, તારક નૌકારૂપ.

પવિત્ર મન પ્રસંનથી, દે આનંદ અનૂપ.

સમાપ્ત.

પ્રભુ પ્રાર્થના.

(વસંતતિલકા છંદ.)

હે વિશ્વપાલક નમુ નમુ તૂજને હું
હેતે કરી ભુપ અમૂલ અશીષ દેતું
જે છે પવિત્ર સઘળે નહોં કાંઈ ખામી
ખીતાંબરા ભગવતો સતતં નમામી.

(છપ્પો.)

રાજ્ય કેશરેહિંદ મોટ મોટાઈ ન માણી
વરશ વીસ અઢાર હૃદ ખાતામાં આણી
સાથ કરો મહારાજ નર પરકાને બળીઓ
હે દેવાધી દેવ લીમ લાખેણો મળીઓ
બહુ રંકને લાડલડાવિઆ લીલનાએ શુ કહું કથી
પ્રથમ અક્ષય આદી પદના એ નર જીવો સર્વથી.

(દોહરો.)

એ નર જીવો સરવથી શું કહું વારંવાર,
સત સંવતસર આપજો આયુષ વાર હજાર.

(૬૦)

(તોટક છંદ.)

અપરાધ થયો તુજ સાથ કંઈ
કર માફ પ્રભુ કર શીશ દઈ
કરૂણા કર રે તું દયાળ ધણી
પ્રેમ શંકર કંકર નય બાણી.

હરિગીત છંદ.

રાવસાહેબ મોહનલાલ ભાઈવિષે.

ભડનર નિવાસી ભરૂચના જેવણિક બહુ વિખ્યાત છે,
ગુણવંત જ્ઞાતી મોઢની, જેનું વતન ગુજરાત છે;
તેમાં થયા કુળદીપરૂપ અનુપ રૂપે હાલ છે, ૧
રણછોડદાસ તણા તનુજ મતિમંત મોહનલાલ છે.
ગુજરાતિ ઇન્દીરા ફારશી ગિર્વાણુ વાણી પણ ભણ્યા,
વિદ્વાન મંડળ સૌ મલી વિદ્વાન મંડળમાં ગણ્યા;
વસુધાવિષે વખણાય એવી ચોખ્ખી જેની ચાલછે.—રણછોડ. ૨
સરકારે સારી નોકરી કરિ માન સાંઝે ભેલચું,
વિદ્યાતણી વૃદ્ધી થવા ભલિ ભાત મનને ભેલચું;
કરવા હમેશ સ્વદેશનું હિત ખૂબ મનમાં ખ્યાલછે.—રણછોડ. ૩
મન જેહનું માયાળુ છે સૌ સાથ જેને રનેહ છે,
ગંભીર દિલદરિયાવસમ કહિએજ તેવા તેહ છે;
નહી પક્ષપાતની વાત જેને દીન ઉપર દયાળ છે.—રણછોડદાસ. ૪
થઈ બુદ્ધિવર્ધકના સભાસદ બાષણો શુભ ભાષિયાં,
જેવાં કર્યા શુભ ભાષણો તેરાં સુલક્ષણ રાખિયાં;
મનમાં સહુથી મિત્રતાઈ પવિત્રતા પ્રતિપાળ છે.—રણછોડ. ૫
તનમન ધને કરવો સુધારો અધિક ઇચ્છે સર્વથી,
ઉછાંછબાની રીત ને તો ચિત્તમાં ચાહાતા નથી;
અતડા પડી ન જવાય એવી સર્વદા સંભાળ છે.—રણછોડ. ૬

ઇશ્વર સમીપે અરજ કરીને માગીએ એવું અહો,
 આ રાવસાહેબ રાત્રિ દિવસે સર્વકાળ સુખી રહો;
 આભાર એનો અમ ઉપર આ વિશ્વમાંહી વિશાળ છે. — રાજુ ૭ ૭
 ભવમાં નહીં ભૂલાય જેની કીર્તિ સારા કામની,
 રાજ રહે જગરાય આપિશ એજ દલપત રામની;
 વિદ્વાન ઉપર વિશેષ જેના જીવમાંહિ વહાલ છે,
 રણુછોટદાસ તણા તનુજ મતિમંત મોહનલાલ છે. ૮

મનહર છંદ.

દુધ દહીં થી મધને પંચામૃત કહે પંચ,
 અમૃતની અલ્પ કાંઈ એહમાં મીઠાઈ છે;
 ધરણીમાં ધેનુઓને કરે કામ ધેનુ ભલે,
 સાચી કામ ધેનુ સુરલોકની ગણાઈ છે;
 ભલા ભલા ભટનર ભૂતળમાં ભલે થયા,
 એક એકથી અધિક ભાસતી ભલાઈ છે;
 સુરત જીવમાં વિદ્યાખાતામાં વખાણિય તો,
 જનમન મોહન મોહનલાલ ભાઈ છે. ૧

દોહરો.

હવે દુળમાં વ્યવર્ત્યા પામ્યા પદવી હવે,
 લાયક મોહનલાલ ને ભટનરવાસિ ભવે. ૧

અગાઉથી આશ્રય આપનારાઓનાં નામો.

નામો.	પ્રત.	નામો.	પ્રત.
હીન્દી હાઈનેસ માહારાણા-		રા. રા. કસનજી મોહનભાઈ. ૨	
શ્રી નારણ દેવજી. ૪૨		,, હરગોવિન્દાસ દુલભરામ. ૨	
શ્રીમંત માહારાણા શ્રી કુમાર		શેડ રહેમતુલા ડોસામીઆ. ૨	
શ્રી બળદેવજી. ૧૦		,, પરાગજી હરીભાઈ. ૨	
રા. રા. નગીનદાસ નરભેરામ. ૨૦		,, હરીપ્રસાદ હરગોવીંદ. ૨	
,, મે. જીવજી લક્ષુભાઈ. ૮		,, ધરમદાસ માણેકલાલ. ૨	
,, ,, નાગરજી પ્રાગજી. ૭		રા. રા. વંદ્રાવનદાસ તુલશીદાસ. ૨	
,, ,, ડાહ્યાભાઈ અંબારામ. ૫		,, નારણજી મોરારજી. ૨	
,, ,, મોહનભાઈ હરીભાઈ. ૫		,, પ્રભુરામ લક્ષ્મીરામ. ૨	
શેડ માણુકજી રતનજી. ૫		,, ભીમભાઈ કૃષ્ણભાઈ. ૨	
રા. રા. રણછોડજી લાલભાઈ. ૫		,, પ્રેમશંકર કૃષ્ણારામ. ૨	
,, પુરષોત્તમ પુશાલભાઈ. ૫		,, જગનલાલ કેવળરામ. ૨	
,, હરશીરાનદાસ પ્રાણજી-		રા. રા. મોરાર હીરા. ૨	
વનદાસ. ૫		શેડ પેરતનજી કૃષ્ણજી. ૨	
,, મોહનભાઈ લાલભાઈ. ૪		,, એલજી દાદાભાઈ. ૨	
,, પ્રાણજીવન તુલનરામ. ૪		,, જમશેદજી કુરામજી રખાડી. ૨	
,, મોહનભાઈ મોટાભાઈ. ૪		રા. રા. દયાશંકર જગન્નેશ્વર. ૨	
,, પરમાનંદ છચ્છારામ. ૪		,, અંદુભાઈ દુલભભાઈ. ૨	
,, હરીભાઈ નાનાભાઈ. ૪		,, અભેરામ ડાહ્યાભાઈ. ૨	
,, જીવણરામ દુલભરામ. ૩		,, હીરાચંદ નાનાભાઈ. ૨	
શેડ કાવસ જ્વમરાજ પાડીઆ. ૩		,, જ્વનીઆદીતરામ લીલાધર. ૨	
રા. રા. હરગોવિન્દાસ રાજરામ. ૨		,, લક્ષ્મીશંકર જટાશંકર. ૨	
,, કંડણારામ હરીભાઈ. ૨		,, આતમારામ અંબારામ. ૨	
,, પ્રાનજીવનદાસ આત-		,, ત્રીભોવનદાસ જમનાદાસ. ૧	
મારામ. ૨		,, લલુભાઈ પ્રાણજીવનદાસ. ૧	
,, ગુલાબભાઈ મોટાભાઈ. ૨		,, તુલનરામ કેવળરામ. ૧	
,, ગુલાબભાઈ ગોવીંદજી. ૨		મોભેદ મેહેરવાનજી કુરામજી. ૧	
,, ગોપાલજી વલભભાઈ. ૨		રા. રા. ત્રીભોવનદાસ ગોપાલ-	
		દાસ. ૧	

નામો.	પ્રત.	નામો.	પ્રત.
રા. રા. ત્રીભોવનદાસ મકનદાસ.	૧	રા. રા. ધનજી ભુલા.	૧
,, રામચંકર કંરણાચંકર.	૧	,, વસનજી નાનાભાઈ.	૧
,, હગનલાલ ભત્તમરામ.	૧	,, રામભાઈ વસનજી મે.	૧
,, ભગવાનદાસ ગોકળદાસ.	૧	,, લલુભાઈ વસનજી.	૧
,, કેસરીસિંહ સરદારસિંહ.	૧	,, જગન ભૂલા.	૧
,, ગોવનજી કુબેરભાઈ.	૧	,, દેશાઈ બાપા માનજી.	૧
,, વસનજી ભીખાભાઈ.	૧	,, ભગવાન વિશ્વનાથ.	૧
,, નીલાભાઈ રણછોડજી.	૧	,, રણછોડદાસ પ્રાણજીવન-	
,, લાલભાઈ રણછોડજી.	૧	દાસ.	૧
,, ગોવિંદરામ રાબરામ.	૧	,, નરોત્તમભાઈ કુકીરભાઈ.	૧
,, કાવસજી બરજોદજી.	૧	,, વસનજી નથુભાઈ.	૧
,, રણછોડ પ્રેમા.	૧	,, રઘનાથજી બાપાભાઈ.	૧
,, ગુલાબદાસ પરરોત્તમ.	૧	,, મંછારામ દયારામ.	૧
,, દામોદરદાસ ડાશીદાસ.	૧	,, ડાહ્યાભાઈ અણુભાઈ.	૧
,, લલુભાઈ દયાળચંદ.	૧	રા. રા. મયારામ રંભુનાથ.	૧
,, નરોત્તમ ગીરજીચંકર.	૧	રા. રા. મે. પ્રાણચંકર મૂળજી.	૧
,, જમનાદાસ રંગીલદાસ.	૧	,, મે. કૃષ્ણારામ ગૌરીચંકર.	૧
,, દલપતરામ મોરારજી.	૧	,, શીવલાલ ભીખારીદાસ.	૧
,, દેવચંકર દલપતરામ.	૧	,, રતના દીપાજી.	૧
,, હરીભાઈ રામજી.	૧	,, ભગા ગોપાળ.	૧
રા. રા. લાલભાઈ લલુભાઈ.	૧	,, નરોત્તમ ભુદર.	૧
,, દેશાઈ ડાહ્યા રણછોડ.	૧	,, ડાહ્યાભાઈ હવણ.	૧
,, નાગર કલ્યાણજી પો.પ.	૧	,, ડાહ્યાભાઈ અંબારામ.	૧
,, ભીખાભાઈ ભગવાનજી.	૧	,, બ્રહ્માભાઈ મકન.	૧
,, ભીખા ભગવાન.	૧	રા. રા. દુલભ લખમીદાસ.	૧
,, અંબારામ રણછોડ મે.	૧	,, દામોદર નારાયણ.	૧
,, નાગરજી વસનજી.	૧	,, રણછોડજી મોરારજી.	૧
,, ભુલાભાઈ હરીભાઈ.	૧	,, ગોપાલજી વસનજી.	૧
,, નીલાભાઈ હરીભાઈ.	૧	,, કરસનજી નાગરજી.	૧
,, ભગવાન વસન.	૧	,, પ્રભાચંકર મયાચંકર.	૧
,, અણુભાઈ કલ્યાણજી.	૧	,, આનંદરામ દયાચંકર.	૧
,, કુકીર દાહ.	૧	,, રણછોડજી ગોવિંદજી.	૧

નામો.	પ્રત.	નામો.	પ્રત.
રા. રા. નરભેરામ ઊમીયાશંકર. ૧		રા. રા. રંગીલદાસ વાલુભાઇ. ૧	
,, આતમારામ કાશીરામ. ૧		,, ડાહ્યાભાઇ ભૂલાભાઇ. ૧	
,, મોહનભાઇ દયાળજી. ૧		,, લક્ષ્મીશંકર ભાઇશંકર. ૧	
,, બ. સાહેબ પી. સાહેબ કા. ૧		,, પરવતસિંગ જેસિંગ. ૧	
,, દયાળજી પરાગજી. ૧		,, ભીખાઇ ભૂલાભાઇ. ૧	
,, કેશવરામ પ્રેમશંકર. ૧		,, ફકીરભાઇ વનમાળી. ૧	
,, ભીમભાઈ સીવભાઇ. ૧		,, નાગરજી કલ્યાણજી. ૧	
,, વીજલુખલુદાસ જગન્નાથ. ૧		,, કદયાણજી ખંડુભાઇ. ૧	
,, મકનજી અખુભાઇ. ૧		,, દયાળજી વસનજી. ૧	
,, વિપ્લુરામ ઊત્તમરામ. ૧		,, જીવણ બાબર. ૧	
,, દયાળજી નારણજી. ૧		,, કાબરીઓ ઠગીઓ. ૧	
,, રામરામ પ્રાણજીવન. ૧		,, ગાંગજી કલીઓ. ૧	
,, નાગરજી જગાભાઈ. ૧		,, જમસી નથુ. ૧	
,, મણીશંકર કલ્યાણજી મે. ૧		,, ઊસ્માન ગુલામરસુલ. ૧	
,, હરીભાઈ કલ્યાણજી. ૧		,, હરીશંકર ત્રંબકરામ. ૧	
,, કસનજી રતનજી. ૧		,, દુલજી લાછણીઆ. ૧	
શેડ. જીવણજી જમશેદજી. ૧		,, હોરમજી બરજેદજી. ૧	
,, શોરાબજી રૂસ્તમજી. ૧		,, હીરાભાઇ ફકીરભાઇ. ૧	
રા. રા. આતમારામ નંદરામ. ૧		,, પ્રભાશંકર કૃષ્ણારામ. ૧	
,, મકનજી ખુશાલભાઇ મે. ૧		,, દયાશંકર જવાજી. ૧	
,, મહમદમીઆ બાપુમીઆ. ૧		,, રણછોડજી ભગવાનજી. ૧	
,, આણંદરાવ પાંડુરંગ. ૧		,, હરગોવન ગોપાળજી. ૧	
શેડ. ફકીરજી હીરજી. ૧		,, કાળાભાઇ માણેકલાલ. ૧	
,, કાવશજી પેસ્તનજી. ૧		,, બાજીઓ ખુરકો. ૧	
,, હોરમજી જમશેદજી. ૧		,, બરજેદજી નાનાભાઈ. ૧	
,, હરગોવિંદ આણંદરામ મે. ૧		,, ૧	
,, નરભેરામ હીરાલાલ. ૧		,, રણછોડજી ગુલામભાઇ. ૧	
રા. રા. મોતીરામ આતમારામ. ૧		,, ત્રીકમદાસ મૂળચંદ. ૧	
,, વજેરામ શીવશંકર. ૧		,, નરભેરામ નરોત્તમ. ૧	
,, મંછારામ કાશીરામ. ૧		,, ગજનંદ મંછારામ. ૧	
,, જેઠાલાલ પુરુષોત્તમ મે. ૧		,, કુંવરજી ગાંડાભાઇ. ૧	
,, જેશંકર ગવરીશંકર. ૧		,, ભવાનીશંકર આમાયજી. ૧	

નામો.	પ્રત.	નામો.	પ્રત.
રા. રા. હરીપ્રસાદ મંછારામ.	૧	રા. રા. અમાળારામ.	૧
,, હરગોવિંદ કસન.	૧	શેઠ. બરબેદજી હોરમબદજી.	૧
,, મયાશંકર ગણપતરામ.	૧	રા. રા. પરભુ મકન.	૧
,, વજ્રેરામ વિશ્વનાથ.	૧	,, મે. લક્ષ્મીનારાયણ ઘેલા.	૧
,, ગીરજશંકર હરગોવિંદ.	૧	,, રવીશંકર કંડુલાશંકર.	૧
,, નરભેશંકર ચંદ્રશંકર.	૧	,, રાયચંદ ભાણુજી.	૧
,, ડાહ્યાભાઈ નારણદાસ.	૧	,, રતનજી બદવ.	૧
,, ગીરજશંકર હરીનારાયણ.	૧	,, દલપતરામ વિપ્લુરામ.	૧
,, પ્રેમશંકર મયાશંકર.	૧	,, ભીમભાઈ લાલભાઈ.	૧
,, હરીપ્રસાદ કૃષ્ણારામ.	૧	,, દલપતરામ વલભરામ.	૧
,, ઇચ્છારામ દેવશંકર.	૧	,, નાગરભાઈ કુંવરજી.	૧
,, તુળજરામ મયાશંકર.	૧	,, દાજીભાઈ વસનજી.	૧
,, નારણજી ગોપાલજી.	૧	,, લાલભાઈ અંબાભાઈ.	૧
,, વસનજી જીવણજી.	૧	,, ઇચ્છા વસન.	૧
,, નીછાબાઈ કેસુરજી.	૧	,, હરીભાઈ દલપતરામ.	૧
,, નારણજી મોરારજી.	૧	,, ઇચ્છારામ જગજીવનદાસ.	૧
,, દુલભભાઈ ગોવિંદજી.	૧	,, પ્રાણજીવનદાસ આતમા-	
,, મકનજી ડાહ્યાભાઈ.	૧	રામ.	૧
,, હરજીવન શીવદાસ.	૧	,, દુલભભાઈ નાગરજી.	૧
,, હરીભાઈ દેવા.	૧	,, હરકીસનદાસ હરીભાઈ.	૧
,, ગોપાળદાસરામ કૃષ્ણદાસ.	૧	,, જગન્નાથ ભીખાભાઈ.	૧
શેઠ મેહેરવાનજી રતનજી.	૧	,, ગણપતરાવ ગોવિંદરાવ.	૧
,, કુંવરજી બરબેદજી.	૧	,, ભીમભાઈ ખંડુભાઈ.	૧
રા. રા. મગનચંદ મોતીચંદ.	૧	,, નરભેરામ આણંદરામ.	૧
,, મે. જયનંદ જગન્નેશ્વર.	૧	,, હરીભાઈ રણછોડજી.	૧
શેઠ બમનજી અરુપદીઆરજી		,, રતનજી હરીભાઈ.	૧
પ્રરામજી રખાડીયા.	૧	,, શ્રીમંત કુંવરશ્રી વીજેદેવજી	
રા. રા. મે. નરોત્તમદાસ આત.	૧	માદેવ દેવજી.	૧
,, ખુશાલ ભીખાભાઈ.	૧	,, શ્રીમંત કુંવરશ્રી પરભાન દે-	
,, મોરાર રતનજી.	૧	વજી નારણ દેવજી.	૧
,, દયાશંકર ગીરજશંકર.	૧	રા. રા. શંકરજી ખુશાલભાઈ.	૧
શેઠ પીરોજીશા મંચેરજી.	૧	,, ઘેલાભાઈ દુલભરામ.	૧

નામો.	પ્રત.	નામો.	પ્રત.
રા. રા. ભીમભાઈ ઝીણુભાઈ.	૧	રા. રા. પરાગજી ભગવાનભાઈ.	૧
,, મોહનભાઈ લલુભાઈ.	૧	,, કીકાભાઈ પ્રાગજી.	૧
,, ભાણુભાઈ કબ્યાનજી.	૧	,, ફકીરશંકર રામશંકર મે.	૧
,, કૃષ્ણારાવ ગણેશ.	૧	,, ત્રીભોવનદાસ છગનલાલ.	૧
,, હરકીશનદાસ નરોત્તમદાસ.	૧	,, દયાશંકર ગૌવરીશંકર.	૧
શેડ. પેસ્તનજી પાહાલજી.	૧	,, મનસુખરામ જીવાભાઈ.	૧
,, માણેકજી રૂશતમજી.	૧	,, દલપતરામ ગોવિંદજી.	૧
રા. રા. મે. માણેકલાલ વલભરામ.	૧	,, નારણુ ભીખા મેહેતાજી.	૧
શેડ. રૂસ્તમજી પેસ્તનજી.	૧	,, મોરારજી મોહનભાઈ.	૧
,, હોરમજી કાવસજી.	૧	,, ત્રીકમરામ માધવરામ.	૧
,, પેસ્તનજી ફકેરજી.	૧	રા. રા. અમુલકરાય ત્રીકમરાય.	૧
,, મેહેરવાનજી ફકેરજી.	૧	,, મૂળજી ગોવીંદરામ.	૧
,, નરશવાનજી પ્રકેરજી.	૧	,, નારણુભાઈ કાળીદાસ.	૧
,, ખેજનજી ધનજીભાઈ.	૧	,, દસનજી મોહનભાઈ.	૧
,, રતનજી પેસ્તનજી.	૧	,, નાગરજી રતનજી.	૧
,, રોસાભાઈ જીવાજી.	૧	,, ડાહ્યાભાઈ અંબાભાઈ.	૧
,, ભૂલાભાઈ નાગરજી.	૧	,, જિમીઆશંકર ભવાનીશંકર.	૧
,, પરભુભાઈ ડાહ્યાભાઈ.	૧	,, વજેરામ પ્રભાશંકર. મા.	૧
,, ખંડુભાઈ લાલભાઈ.	૧	,, હરીભાઈ સુપડીઆ.	૧
,, ગણુપતરામ જુહારામ.	૧	,, જિમેદરાય દેવ નારાયણ.	૧
,, ડાહ્યાભાઈ લાલભાઈ.	૧	,, વનમાળીદાસ પ્રાણજીવન.	૧
,, દુલભરામ મયારામ.	૧	,, જિમેદરાય કાશીરામ.	૧
,, ફકીરભાઈ દુલભભાઈ.	૧	,, મંછારામ ભૂલા.	૧
,, મોહનભાઈ લાલભાઈ.	૧	,, શેખકરીમ શેખસરવર.	૧
,, વલભ મકન.	૧	,, મનસુખરામ આણંદરામ.	૧
,, અંબાભાઈ પરાગજી.	૧	,, પ્રાણજીવનદાસ ભૂષણદાસ.	૧
,, પુરૂષોત્તમ જગેશ્વર.	૧	,, પરષોત્તમ ફકીરભાઈ.	૧
,, દેવા રતનજી.	૧	,, અંબાલાલ ઘેલાભાઈ.	૧
,, ઈચ્છારામ દયારામ મે.	૧	,, ગીરધરલાલ ભૂષણદાસ.	૧
,, અમરા નારણુજી.	૧	,, નાગરજી હરીભાઈ.	૧
,, ગુલાબભાઈ ડાહ્યાભાઈ.	૧	,, પરષોત્તમ ગોપાળ.	૧
,, હરીનારાયણ તુલનરામ.	૧	,, રવેજી મહાર.	૧

નામો.	પ્રત.	નામો.	પ્રત.
શેડ. સોરાબજી રૂસ્તમજી ફટા. ૧		રા. રા. મણીશંકર વિશ્વનાથ. ૧	
,, સોરાબજી હોરમજી ખે. ૧		,, ડાહ્યાભાઈ નથુભાઈ. ૧	
રા. રા. મે. ડાહ્યાભાઈ દયાળદાસ. ૧		,, મગનલાલ કીરપાશંકર. ૧	
,, ઘેલાભાઈ નથુભાઈ. ૧		,, ચુનીલાલ વીજભુખણદાસ. ૧	
શેડ. માણેકજી સોરાબજી દલાલ. ૧		,, નંદલાલ ઊત્તમરામ. ૧	
રા. રા. કસન રામજી. ૧		,, દયારાંકર સુતરીઆ. ૧	
,, બાવાભાઈ હરીભાઈ. ૧		શેડ. મંચેરશા પાલજી મા. ૧	
,, દાજીભાઈ જીવજી. ૧		,, મગનલાલ નવલચંદ. ૧	
,, મલેક પોરના મુનશી. ૧		,, હરીકૃષ્ણ બળદેવ ભટ. ૧	
,, વજેરામ પ્રાણશંકર. ૧		શેડ. પેસ્તનજી ખરશેદજી. ૧	
,, ગોપાળ દયાળ. ૧		,, સોરાબજી ફરામજી. ૧	
,, ભીમભાઈ મોરાર. ૧		,, ફરામજી ખેડેરામજી. ૧	
રા. રા. હરીભાઈ રણછોડ. ૧		રા. રા. લાલભાઈ જીવજી. ૧	
,, ગણપતરામ મયારાંકર. ૧		,, માણીશંકર પ્રાણશંકર. ૧	
,, ઇગનલાલ મંછારામ. ૧		,, મોતીરામ નરભેરામ. ૧	
,, રવીશંકર લક્ષ્મીશંકર. ૧		રા. રા. ગુલાબભાઈ કલ્યાણજી. ૧	
,, મોહનભાઈ દયાળજી. ૧		,, લક્ષ્મીનારાયણ ઊત્તમરામ. ૧	
,, મૂળશંકર જોગીભાઈ. ૧		,, કલ્યાણજી રણછોડજી. ૧	
,, નાથીઆ હોલીઆ. ૧		,, પરષોત્તમ ઇગનલાલ. ૧	
,, સેવકરામ વજેરામ. ૧		,, મણીશંકર ગોવિંદરામ. ૧	
શેડ. નવરોજી નાનાભાઈ. ૧		,, લલુ હીરા. ૧	
સુરત નંબર. ૨ ની નિશાળ. ૧		,, મયાર્ચંદ પાનાચંદ. ૧	
રા. રા. મા. ગુલાબદાસ દયારામ. ૧		,, દેવચંદ જેઠા. ૧	
,, હરકીશનદાસ નવલરામ. ૧		,, નરોત્તમ રતનજી. ૧	
,, ત્રીભોવનદાસ જીવજીરામ. ૧		,, દેવશંકર ગોવિંદરામ. ૧	
,, નારાણજી કસનજી. ૧		,, મે. વન્દુભાઈ હરીવલ્લભ. ૧	
,, નાનાભાઈ ધરમદાસ. ૧		,, દુલભાઈ દાજીભાઈ. ૧	
,, હરગોવનદાસ દયારામ. ૧		,, લલુ લખીદાસ. ૧	
,, દોલતરામ કાશીરામ. ૧		,, વીકલદાસ ખેડેયરભાઈ. ૧	
,, ત્રીભોવનદાસ જગન્નાથ. ૧		,, ડાહ્યાભાઈ દેવશંકર. ૧	
,, કાળીદાસ દામોદરદાસ. ૧		,, ઊત્તમરામ ફકીરભાઈ. ૧	
,, મોતીલાલ દુલભરામ. ૧		,, ભગવાન ગાંડાભાઈ. ૧	

નામો.	પ્રત.	નામો.	પ્રત.
રા. રા. મે. નથુરામ માહાદેવ. ૧		રા. રા. મીરસાદકઅલી મીરધ-	
„ જમનાદાસ ભગવાનદાસ. ૧		મદાદ. ૧	
„ નગીનદાસ દામોદરદાસ ૧		„ શીવપ્રસાદ ચંદ્રપ્રસાદ મેતા. ૧	
„ વજેરામ ડાહ્યાભાઈ. ૧		„ વસનજી કેસવજી. ૧	
„ પરધોત્તમ રામરાંકર. ૧		„ વસનજી દુલભભાઈ. ૧	
„ પ્રાણશંકર વિષ્ણુરામ. ૧		„ મકનજી નથુભાઈ. ૧	
„ કલ્યાણજી ડાહ્યાભાઈ. ૧		„ ભૂલા ગોસાઈ. ૧	
„ નરભેરામ મણીશંકર. ૧		„ છગનલાલ નારાણદાસ. ૧	
„ બાપુભાઈ લાલભાઈ. ૧		„ ડાહ્યાભાઈ મોહનભાઈ. ૧	
„ નરોત્તમદાસ તુળશીદાસ. ૧		„ દુલભભાઈ ગોપાલજી. ૧	
„ રતનજી ભીમભાઈ. ૧		„ મુનશી કુતબુદ્દીન અહમદ. ૧	
„ નીછાભાઈ ગુલાબભાઈ. ૧		„ હરકીસનદાસ ઘેલાભાઈ. ૧	
„ લલુભાઈ ભીમભાઈ. ૧		„ તાપીરાંકર હરીશંકર. ૧	
„ લલુભાઈ. ૧		„ જમનાદાસ હરજીવનદાસ. ૧	
„ કાનજી ગોવીંદજી. ૧		„ દુલભ લાલા. ૧	
„ ડાહ્યાભાઈ રૂદરજી. ૧		શેઠ. દાદાભાઈ કાવસજી. ૧	
„ નગીનદાસ રણછોડદાસ. ૧		„ નવરોજજી જમશેદજી. ૧	
રા. રા. મોરાર ભાણા. ૧		„ દોરાબજી બિકડજી. ૧	
„ ભુલા લાલા. ૧		„ કહાનદાસ હરકીસનદાસ. ૧	
„ માવજી નાના. ૧		„ બાળકીસન આતમારામ. ૧	
„ દેવલ હીરા. ૧		„ ભગવાનદાસ ગોકળદાસ. ૧	
„ પરાગ લવા. ૧		રા. રા. મંછારામ નારાયણ. ૧	
„ મોટા ક્રીકા. ૧		„ નગરશેઠ રામજી ફકીરજી. ૧	
„ મોરાર મીઠા. ૧		„ ભગવાન વસન. ૧	
„ નીછાભાઈ રણછોડજી. ૧		„ છગનલાલ કલ્યાણદાસ. ૧	
„ જમનાદાસ બાળમુકંદદાસ. ૧		„ માહારાંકર જટારાંકર. ૧	
„ દામોદરદાસ માણિકલાલ. ૧		„ કાળિદાસ ફકીરભાઈ. ૧	
„ દામોદરદાસ લલુભાઈ. ૧		„ બાળકૃષ્ણ કૃષ્ણદેવ. ૧	
„ કાશીરામ ગોવિંદરામ. ૧		„ રૂઢનાથજી સામજી. ૧	
„ દીનકરાવ બંદુક. ૧		„ બિતમરામ જીવણુરામ. ૧	
„ મગનલાલ ગોરધનદાસ. ૧		શેઠ. નવલચંદ નેલચંદ. ૧	
„ અબદુલરજક અબદુલસૈફ. ૧		શેઠ. માણિકજી રૂસ્તમજી. ૧	

નામો.	પ્રત.	નામો.	પ્રત.
શેઠ. વલ્લભ મોરાર.	૧	,, આણંદરામ ભવાનીશંકર.	૧
,, પ્રેમચંદ ઇચ્છારામ.	૧	,, દયાળુ ગોવિંદ.	૧
,, નરશંકર જીભાઈ.	૧	,, કુબેરદાસ મૂળચંદ.	૧
,, બહુમનજી ફકીરભાઈ.	૧	,, ગુલાબભાઈ રૂઢનાથ.	૧
ના. રા. કેવળરામ જયાનંદ.	૧	,, મે. વ્યંકટનાથ શિવનાથ.	૧
,, હરીશંકર રામશંકર.	૧	,, નરોત્તમદાસ ગોપાળદાસ.	૧
,, રામશંકર વલ્લભરામ.	૧	,, રણછોડલાલ કપુરચંદ.	૧
,, બાળકૃષ્ણ સીતારામ.	૧	,, શંકરલાલ ઠક્કર.	૧
,, દુલભભાઈ ખુશાલ.	૧	,, નારણુ પરાગ.	૧
,, વિશ્વનાથ જગન્નાથ.	૧	,, ભાઈદાસ પરાગ.	૧
,, દુલભભાઈ રૂઢનાથ.	૧	,, મસજીદરીખા બક્ષરીયા.	૧
,, મંગા બેઠા.	૧	,, ત્રંબકરામ કૃષ્ણરામ.	૨
,, લખમા ખુશાલ.	૧		

નિચે લખેલાં પુસ્તકો રોકડી કિંમતે નીચે લખેલે ઠેકાણેથી મળશે.

	કીંમત	રૂ. આ. પૈ.
સિકંદરનામુ		૧- ૪-૦
પ્રતાપિ પીટર		૦-૧૪-૦
નામદાર દાદાભાઈનું ચરિત્ર		છપાય છે
રા. સા. મોહનલાલનું ચરિત્ર		૦- ૮-૦
રોળીનસન કૃસો		૦- ૭-૦
ફ્રાન્સ દેશના રાજ્યની ઉચ્ચ પાયલનો ઇતિહાસ		૦-૧૨-૦
નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું ચરિત્ર		છપવાનું

ઠેકાણાં.

- સુરત.**— કર્તાપાસે ખપાટીએ ચક્રે ધીને કાંટે બુકસેલર
જમનાદાસ ભગવાનદાસ, ગુજરાત દર્પણ આશીસ.
- મુંબઈ.**— પુસ્તકપ્રસારક મંડળી તથા સરકારી ડેપો.
- વડોદરા.**— નાથાશંકર પુંજભાઈ કેલવણીના એડીટર.
- અમદાવાદ.**— વર્નાક્યુલરસોસાઈટી.
- રાજકોટ.**— રા. રા. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી ટ્રેનિંગ કાલેજ.
- અમરેલી.**— રા. બા. હરિલાલજી જડજી સાહેબ.

